In dit nummer:

Naar aanleiding van het overlijden van Bertus van den Bremen schreef Jan Kreffer een 'Ter nagedachtenis'.

Start van een nieuwe serie artikelen over historisch grondgebruik in de gemeente Epe, een geactualiseerde studie van Peter Stork.

Evert de Jonge besluit zijn artikel over De Emsterhof.

Het derde deel in een serie artikelen door Willy Smit-Buit over Teunis van Lohuizen: zijn toetreding tot de vrijmetselarij en zijn religieuze opvattingen.

Jan van Zellem vervolgt zijn serie over de inrichting van de Grote Kerk in Epe vanaf 1805. Jan de Graaf schrijft over pachtersperikelen bij de Hof van Sint-Marie in Oene.

De herdenkingsvaas van Elisabeth Post in de Grote Kerk is het onderwerp van het artikel van Dianne Hamer.

In verband met de aanstaande orgelwandeltocht in Vaassen vertelt Wim van 't Einde over het orgel in de H. Martinuskerk aldaar.

En nog veel meer. Veel leesplezier!

Ampt Epe

Historische vereniging voor Emst—Epe—Oene—Vaassen

Nummer 166
www.ampt-epe.nl

Ampt Epe

Stichtingsdatum 13 oktober 1961
Nr. 166 – april 2008

Redactie: D. Hamer, H. Tijman-Logtenberg
Redactieadres: D. Hamer, Jagtlustweg 9, 8162 NJ Epe
redactie@ampt-epe.nl

Het blad verschijnt vijf keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'. De vereniging stelt zich onder meer tot doel het opwekken en versterken van de belangstelling voor de geschiedenis van Emst, Epe, Oene en Vaassen.

Postadres Ampt Epe: Postbus 114, 8170 AC Vaassen

Bestuur:

Voorzitter:	E. de Jonge, tel. (0578) 66 22 08 voorzitter@ampt-epe.nl
Secretaris:	H. Stakenburg, tel. (0578) 64 19 12 secretaris@ampt-epe.nl
Penningmeester/ ledenbeheer:	M.L. Endendijk, tel. (0578) 61 30 78 penningmeester@ampt-epe.nl
PR / website	W.J. van 't Einde, tel. (0578) 57 65 51
Leden:	E. Brummel, D. Hamer, H. Kloezeman

Lidmaatschap: 15,00 euro per jaar
Giro: 119.40.15 ten name van penningmeester Ampt Epe
I.S.S.N.-nr. 1383-2026

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Ampt Epe.

Bij de voorplaat: Hoofdstraat, Epe, rond 1940. Op de door Scholten's Boekhandel uitgegeven ansichtkaart (met een postzegel van 1,5 cent!) ziet u links het huis dat bewoond werd door de heer Holkeboer (zie artikel op bladzijde 6). Met dank aan Henk Blok.

EEN TERUG– EN EEN VOORUITBLIK

Van de voorzitter

Goed nieuws: het 'regent' nieuwe leden. Van harte welkom bij de vereniging! In februari passeerden we de magische grens van 500 leden. Op gepaste wijze – zie elders in het blad – werd dat gevierd. Nu die hobbel is genomen, staat de teller al weer op 510 leden. Het is bemoedigend te constateren dat Ampt Epe in is.

Hoe komt dat?
Allereerst betaalt de kwaliteitsslag die het blad gemaakt heeft, zich terug, met dank aan de redactie.
Ten tweede is cultuurhistorie geen vaag begrip meer. Wij beseffen in toenemende mate dat er veel verloren dreigt te gaan. Mooie plekken willen we behouden.
Ten derde is er een hang naar geschiedenis waar te nemen, drang om te weten hoe het zat, wie we waren en wie we zijn.
Geschiedenis is daarom in en dat beperkt zich niet tot de grote lijnen. Juist de eigen omgeving is ook boeiend. Dankzij schrijvers als Lijda van den Bremen, Jan de Graaf, Jan van Zellem en vele anderen komt dat goed onder de aandacht. Heeft U een goed verhaal, schroom niet de pen te hand te nemen.

Egelbeek bij Kouwenaarsweg

Op de winterlezing wist ons medelid Jacques Meijer ons te boeien met dia's en wetenswaardigheden over een belangrijk cultuurhistorisch monument: de Veluwse beken en sprengen. In mei zal hij dat vervolgen door ons een aantal schitterende plekjes te laten zien tijdens de geplande excursie. Ik verheug me er al op.

In de komende jaarvergadering stellen we maar liefst drie nieuwe bestuursleden aan u voor, terwijl we nog in gesprek zijn met twee anderen. De uitbreiding is nodig om de continuïteit te waarborgen en nog meer service te kunnen bieden.
Het vervolg van de vergadering is een lezing over marken die ook in ons gebied tot ver in de negentiende eeuw veel te vertellen hadden over de landbouwgronden. Daarna verdween het fenomeen. Ik hoop velen van u te ontmoeten tijdens een van onze evenementen.

Evert de Jonge
voorzitter@ampt-epe.nl

N.B.: Dit item in ons blad wordt ongeveer een maand vóór het verschijnen geschreven en is daarom nooit geheel actueel!

MEDEDELINGEN

Nederlanders en hun landschap
Driekwart van ons heeft warme gevoelens voor het landschap in de directe omgeving, maar we doen er te weinig mee, volgens onderzoek van de Universiteit Wageningen. Wilt u weten wat u zou kunnen doen op eigen erf of waar u op moet letten? Zie: www.landschapsbeheergelderland.nl

Ampt Epe gaat cursus organiseren
We krijgen vaak vragen van leden die iets willen onderzoeken in archieven, zoals de geschiedenis van een huis of boerderij of de buurtgeschiedenis. Daarom zal er in mei/-juni 2008 een cursus worden georganiseerd, waarin we onderzoek in het kadaster en notariële en oudrechterlijke archieven willen behandelen. Er zal weinig theorie aan te pas komen, het wordt een 'doecursus'. We doen het in het streekarchief Epe op twee of drie donderdagmiddagen.
Mocht u belangstelling hebben, mail of bel met de voorzitter. De cursus zal gratis zijn voor leden, op wat kosten voor fotokopieën na. (voorzitter@ampt-epe.nl of: 0578 - 66 22 08)

Gilde in Vaassen?
In navolging van Epe en Hattem zal Vaassen wellicht een gilde doen herleven. Op 2 april werd daarom een avond over het gildenwezen georganiseerd. Wellicht volgt er meer in het komende nummer.

Mailservice
Wilt u via de mail op de hoogte blijven van laatste nieuwtjes, geef u dan op bij: *wim@vanteinde.nl.*

50 jaar Molukkers in Vaassen
Vanaf 20 maart jl. wordt uitvoerig stilgestaan bij het feit dat 50 jaar geleden het woonoord voor Molukkers in Vaassen geopend werd. Hoogtepunt in het herdenkingsjaar is 10 september 2008 waarop o.a. een boek over die 50 jaar, geschreven door Vaassenaar A. Scholten, wordt gepresenteerd.

Proefsleuvenonderzoek Oene
In Oene-West is onderzoek gedaan naar de resten van laatmiddeleeuwse nederzettingen. Het onderzoeksbureau moet nog bevallen van de rapportage. De vereniging zal proberen een kopie te krijgen om meer te kunnen vertellen over de vondsten.

AGENDA

Eind oktober/begin november: Najaarsfilmavond in Emst

VOORJAARSEXCURSIE

Als vervolg op de winterlezing van 26 februari jl. door Jacques Meijer, Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken, zal op **zaterdag 31 mei** de voorjaarsexcursie plaatsvinden in Vaassen. Onder de deskundige leiding van Jacques zal een wandeling worden gemaakt door het westelijk beken- en sprengengebied. De route van de wandeling zal ons onder andere voeren langs de monumentale boerderij de Geelmolen, het aquaduct aan de Gortelseweg, de parallelle beken aan de Emmalaan met de specifieke restanten van de scheidingsschotten en de waterval van het Kraaiennest, v/h wasserij Mentink. De excursie zal worden gestart vanaf het vakantiecentrum De Bosrand aan de Elspeterweg 43, gelegen precies tegenover het begin van de Gortelseweg.

Het **excursieprogramma** ziet er als volgt uit: vanaf 13.00 uur ontvangst met koffie of thee. 13.30 uur Aanvang excursiewandeling. Circa 16.30 uur einde excursie, wederom bij de Bosrand, waarna ook gelegenheid is voor een kopje koffie of thee. Voor leden is de deelname € 3,00 p.p., niet-leden betalen een bijdrage van € 5,00 p.p. U wordt verzocht deelname (+ aantal personen) op te geven vóór 25 mei via e-mail: **evenementen@ampt-epe.nl** of telefonisch bij Eef Brummel, tel. **0578 - 61 49 39**.
Als de weergoden ons gunstig gezind zijn, belooft het een interessante en leerzame excursie te worden!

TER NAGEDACHTENIS AAN
Bertus van den Bremen

Jan Kreffer

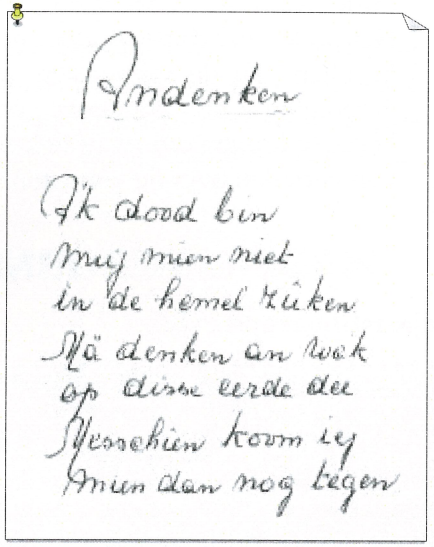
Andenken

Ik dood bin
mij mien niet
in de hemel zuken
Mä denken an wak
op disse eerde dee
Messchien koom iej
mien dan nog tegen

Op vrijdagavond 8 februari overleed Bertus van den Bremen in het verpleeghuis P.W. Janssen in Colmschate. Jarenlang was hij daar verpleegd, nadat hij in juli 2001 werd getroffen door een herseninfarct. Hij raakte aan zijn rechterzijde verlamd en kon niet meer praten. Dat trof de 86-jarige, die kort tevoren aan zijn kleindochters (volwassen dames) vertelde hoeveel kilometer hij weer had gefietst. In hetzelfde jaar had hij de index voor Ampt Epe voltooid op zijn computer.

Bertus werd op 21 juni 1915 geboren op West-Raven als zoon van de koetsier Willem Jan van den Bremen en kuipersdochter Johanna Tenkink. Zijn jeugd speelde zich af op West-Raven en Tongeren. Na de Mulo, enkele baantjes in Epe en militaire dienstplicht kwam Bertus, die trouwde met Aaltje van Vemde, bij de Amsterdamse politie. Na zes jaar ging hij over naar de kinderpolitie, eerst in Amsterdam en vervolgens in Winschoten, waar hij deze afdeling zelf mocht opzetten. Vervolgens werd het

Bertus en Aaltje

Voogdijraad in Groningen en hij eindigde als unithoofd van de Voogdijraad in Zutphen.

Al in Groningen begon Aaltje zich te verdiepen in het Veluws dialect, geïnspireerd door een Groningse column in de *Winschoter Courant*. Het resultaat was een column, geschreven onder het pseudoniem 'Alve', in o.a. het *Veluws Nieuws*. Later volgde het *Woordenboek van Epe*, dat samen met Bertus tot stand kwam en veel lof oogstte in kringen van deskundigen.

Toen Bertus gepensioneerd was, deden ze veel samen en traden op met hun programma 'Um en Umme'. Aaltje overleed op 2 mei 1993.

Bertus schreef in 1985 *Dienen an de Diek*, in 1993 *Negen heit de klok* en in 1995 *Buurtgenoten*. In 1996 schreef hij op mijn verzoek het hoofdstuk 'Zo was mijn Tongeren' in mijn boek *Tongeren, ontstaan en groei van een landgoed*. Verder moeten zijn gedichten niet worden vergeten, waarvan ikzelf vooral die in dialect bewonderde.

In de loop van de jaren negentig was Bertus zeer bedreven geraakt op de computer. Op verzoek van gemeentearchivaris Gerrit Kouwenhoven maakte hij een index voor *Ampt Epe*. Hij bracht de onderwerpen en schrijvers van artikelen via het programma Excel in de computer en gaf aan dat het de bedoeling was dit bij te houden. Hoe dit verliep, vertelt Gerrit Kouwenhoven in zijn dialect in het volgende gedicht:

'k Zij achter m'n buro gaon zitte
'k heddene kèrs aongestoke
-'t is en grijze dag vandaog-
'k hette braikous gevat waor Bertus jaore geleje aon begonne is
en ik bin der mee deurgegaon
en elke keer a'k er mee bezig bin
- de index op Ampt Epe -
za'k aon hem dinke.

DE ZOON VAN EEN TIMMERMAN

Bertus van den Bremen

Voor vele abonnees is 'Bertus van den Bremen' een onbekende. Daarom leek het ons goed in dit nummer, als een soort eerbetoon aan hem, een artikel van zijn hand uit een vroeger nummer van *Ampt Epe* (nummer 103, juli 1993) op te nemen.

Iedere dinsdagmorgen kwam hij op de fiets van Epe naar de Tongerense school om de hoogste klassen daar een uur godsdienstonderwijs te geven. 'Kurkesaosie' (catechisatie) noemden wij dat, en vandaar dat mijnheer Holkeboer voor ons de 'kurkeseermeister' was. Hij was een grote, stevig gebouwde man die zich zowel te voet als op de fiets statig voortbewoog. Altijd keurig gekleed met een hoed op, die hij alleen bij extreme hitte thuisliet.

Mijnheer Holkeboer was in dienst van de 'Grote Kerk' in Epe. Hij gaf godsdienstonderwijs op de openbare scholen in Epe, maar daarnaast was hij ook koster, voorzanger en administrateur van de Diaconie. Met zijn vrouw beheerde hij de Gemeentewoning waarvan hij ook een gedeelte bewoonde. Het was, wat je noemt, 'een late roeping'. Na eerst in het bedrijfsleven werkzaam te zijn geweest, had hij pas op latere leeftijd zijn bestemming in dit werk gevonden.
Vaak vertelde hij dat zijn vader timmerman was geweest, waarmee hij bij ons –gewild of ongewild– de associatie opwekte met die andere timmermanszoon, Jezus Christus.

Mijnheer Holkeboer liet niet over zich heenlopen; meestal had hij een lange stok naast zich liggen waarmee hij oproerige of onoplettende leerlingen tot de orde riep. Maar vaak hoefde hij dat niet te doen, want hij had, misschien door zijn uitstraling, een natuurlijk overwicht. En bovendien kon hij prachtig en beeldend vertellen; wij hingen aan zijn lippen. Vooral de verhalen uit het Oude Testament kon hij treffend overbrengen. Hij stond met de hand aan de mond boven een denkbeeldige put: "Jozef, ben je daar?" te roepen; en als hij als Mozes naar het water van de Roze Zee schreed, zagen wij het water wijken!
Ook het oordeel van Salomo over het betwiste kind kon hij onnavolgbaar ten tonele voeren. Het ene ogenblik stond hij met geheven zwaard om het kind te delen, het volgende ogenblik was het de jammerende moeder die Salomo smeekt dit niet te doen. De aartsvaders in zijn verhalen komen nu nog bij mij over als oude wijze mannen die, bij al hun goede en slechte daden, hun antenne constant op God gericht hielden om af en toe eens te kunnen overleggen.

Maar mijnheer Holkeboer behandelde met ons ook andere onderwerpen, zoals het geweten. Zijn uitleg hiervan vergeet ik nooit. Hij vertelde van een jongetje dat, alleen in de kamer, uit de suikerpot snoept. Erg lekker. Niemand heeft het gezien en toch voelt hij zich niet gerust. Hoe komt dat? Het geweten spreekt!
Later hebben hooggeleerde dames en heren in hun colleges psychologie en filosofie geprobeerd met diepzinnige beschouwingen mij de werking van het geweten uit te leggen. En als ik er dan zo hoog niet meer bij kon, dacht ik aan dat jongetje over wie mijnheer Holkeboer ons vertelde, en ik snapte het!
Iedere week kregen wij van hem een psalm of gezang op om de volgende les op te zeggen. Verschillende daarvan ken ik nu nog uit mijn hoofd en ik kan ze zelfs nog opdreunen op dezelfde onverstaanbare manier als wij destijds deden.
Als het erg warm was, zo warm zelfs dat mijnheer Holkeboer zijn hoed niet op had, kregen wij buiten les van hem. Wij zaten dan achter de school op de spikhoop van Van Gortel en mijnheer Holkeboer op een stoel ervoor.

Na mijnheer Holkeboer heeft nog een dominee, ongetwijfeld theologisch veel beter geschoold dan mijnheer Holkeboer, maar zonder enig pedagogisch inzicht, getracht mij godsdienstkennis bij te brengen. Gelukkig voor mij (en voor hem) zag hij zich genoodzaakt mij wegens wangedrag van de catechisatie te verwijderen.
De kiem, door mijnheer Holkeboer gelegd, kon zich ongestoord ontwikkelen. En als ik nu, na bijna 70 jaar, weer eens zo'n bijbels verhaal opsla, denk ik aan mijnheer Holkeboer, die op zijn onnavolgbare wijze mij deze kennis heeft bijgebracht.

Bedankt, zoon van een timmerman.

VEURJOAR

Lijda van den Bremen-Jonker

Et kiend steet stille in de hekkendam,
de blonde krullechies verwaeid,
hé wach op dát wat in de veerte noader kump,
dan stroalt e, hef zien händtien op en zwaait.

Een trekker stop ... de man stek effenties zien heuf de 't raam,
zeg enkelt má: "Zo, is mien jongien doar?"
Dan geet e veerder ... en et kiend steet as zonet,
de eugies zuver blauw en helder kloar.

Ik zie et an, má 't kiend zut enkel wat doar geet,
hef et veurlopig doarmee veuls te druk.
Een veurjoarsdag gewoon op 't platteland,
een mooie dag met zo má stil geluk.

DE OENER KERKGESCHIEDENIS (8)

Pachtersperikelen rondom de hof van Sint-Marie

Jan de Graaf

In een vorig artikel over de Oenerhof zagen wij de verplichting van de pachters en hun vrouwen om horig te worden aan het kapittel. Deze verplichting aan het kapittel was voor Hendrik ten Hove een probleem. In de jaren 1428 tot 1435 hadden hij en zijn zoon Wemer driemaal een ongenoegen met de heren van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht.

In 1428 deed Hendrik de Oenerhof inclusief de 16 morgen nieuw ontgonnen land, over aan zijn zoon Wemer. Over het nieuw ontgonnen land bij de Oenerhof moest *tijns* (belasting) aan de Hertog van Gelre betaald worden. Voor de inning van deze tijnsgelden werden de eigenaren of gebruikers van de ontginningen ingeschreven in de vorstelijke tijnsboeken. Voor de 16 morgen Nijenlande bij de Oenerhof stond de toenmalige erfpachter Hendrik ten Hove ingeschreven.
Een erfpachter, die wilde stoppen met het bedrijf, kon kiezen uit twee mogelijkheden:

1. of hij deed afstand van het bedrijf en de erfpacht ten behoeve van zijn zoon;
2. of hij verhuurde het bedrijf aan zijn zoon of een derde.

Bij de overname van de erfpacht traden dan de bepalingen van 1395 in werking betreffende de horigheid van de pachter en zijn vrouw.
Bij de overdracht aan zijn zoon Wemer lapte Hendrik ten Hove de bepalingen van 1395 aan zijn laars. Hij had, om deze bepalingen te omzeilen, de hoeve kunnen verhuren aan zijn zoon. Dit deed hij echter niet. Hendrik liet zonder meer de naam van zijn zoon Wemer in de hertogelijke tijnsboeken zetten, zonder aan de verplichting van horigheid van hen te voldoen.

Nu was de Oenerhof meer dan twee eeuwen onder dezelfde familie gebleven; dezer erfpachters waren de Hof als hun eigendom gaan beschouwen. De heren van het kapittel van Sint-Marie konden in deze situatie geen veran-

dering brengen, omdat de rechten van deze pachters erfelijk waren. Omdat de heren van het kapittel met dezelfde pachter driemaal in korte tijd ongenoegen hadden gehad, was er nu de gelegenheid het pachtcontract te vernietigen. In 1395 was immers vastgelegd dat, als de pachter en vooral zijn vrouw niet horig werden aan het kapittel, de hof ter vrije beschikking aan het kapittel zou komen. Doordat de regels, zoals vastgelegd in 1395, niet in acht waren genomen, achtten de heren van het kapittel zich in 1428 gerechtigd de hof aan een ander te verpachten.

De N.H. Kerk te Oene
Foto: Bert Greve

Voor de inning van de erfpacht van de Oenerhof hadden de heren van het kapittel in 1395 Dirk den Gruter aangesteld. De oogstpacht *(de derde garve)* van de hof werd door hem in ontvangst genomen. De waarde van deze oogstpacht betaalde Dirk den Gruter in geld uit aan de heren van het kapittel. Tevens had hij de resterende 23,5 morgen ontgonnen land bij de Oenerhof in pacht. Zo kon het gebeuren dat in een brief uit 1428 Wouter den Gruter, een zoon van Dirk, bevestigde dat hij de hof te Oene in pacht ontvangen had, zolang hij leefde. Bij zijn overlijden zou in de eerste plaats zijn zoon of dochter hem opvolgen. Indien hij geen kinderen zou krijgen, kon hij een andere opvolger aanwijzen. Deed hij dit niet, dan kwam zijn broer Aernt in aanmerking als pachter van de Oenerhof en werd de opvolging, als hiervoor omschreven, geregeld.

Na deze twee levens en hun opvolgers kwam de hof weer ter vrije beschikking aan de kerke van Sint-Marie te Utrecht. De pacht werd van erfpacht omgezet in gewone pacht: de pachtprijs werd vastgesteld op 18 gouden Franse schilden per jaar. Als bijzondere verplichting kreeg de nieuwe pachter van de Oenerhof de inning van de tijnsgelden, die in de Oenerhof betaald moesten worden over de overige bezittingen van het kapittel.

Uit bovenstaande blijkt dat de leden van de familie Den Gruter een goede relatie hadden met de heren van het kapittel van Sint-Marie. Een en ander zal de verstandhouding met Wemer ten Hove en de heren van het kapittel niet bevorderd hebben. Immers, het kapittel moest op grond van het pachtcontract aan Wouter den Gruter het gebruik van de hof leveren en was daarom genoodzaakt het nodige te doen om Wemer ten Hove eruit te krijgen.
Via een proces in 1428 waarin Wouter den Gruter het kapittel van Sint-Marie vertegenwoordigde, werd Wemer ten Hove duidelijk gemaakt dat zijn rechten op de hof vervallen waren. Als pachter had hij niet voldaan aan de bepaling van 1395 betreffende de horigheid van zijn vrouw aan het kapittel. Het niet in acht nemen van deze bepaling was een reden dat hij de hof moest verlaten. Dit nam Wemer niet en hij ging de strijd aan met het kapittel. De strijd om de rechten op de hof duurde tot 1435. Op Valentijnsavond (13 februari) 1435 deelde Wemer in een brief mee dat hij de strijdbijl wilde begraven.

In een tweede brief verklaren Wemer en zijn vrouw Gheertruijt dat zij zich uit vrije wil overgeven aan Wouter den Gruter. Tevens zeggen ze hem alle rechten toe, zoals zijzelf en hun ouders in de hof van Oene gehad hadden.

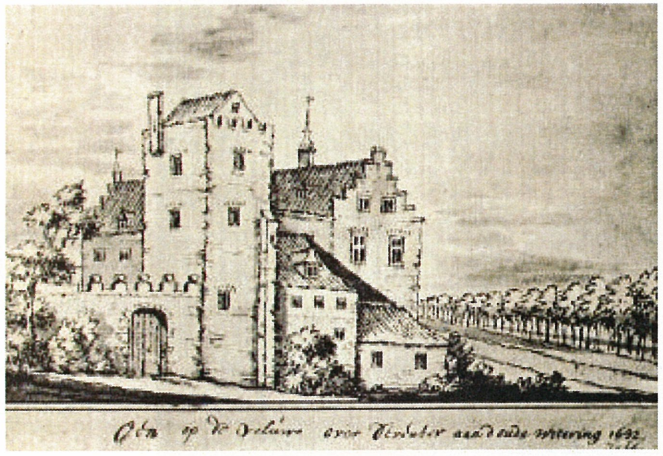

'Oen op de Veluwe over Deventer aan de Oude Watering, 1632':
de Hof van Sint-Marie te Oene

Wemer ten Hove bezegelde deze brieven met zijn eigen zegel, bestaande uit een stappende adelaar met opgeheven vleugels. Zijn vrouw Gheertruijt verzocht haar vader Jacob ten Holte voor haar de brieven te verzegelen. De Ten Holtes, Gheertruijts voorgeslacht, behoorden tot het Eper pandschoutengeslacht.

Uit een brief van 1437 blijkt dat het machtig keizerlijk kapittel der kerke van Sint-Marie te Utrecht de woede van Wemer ten Hove heeft moeten afkopen. Dit wordt nog eens bevestigd door een brief van Wouter den Gruter, waarin deze de heren van het kapittel bedankt voor het geld dat zij uitgaven wegens de schade die hij geleden heeft door de vijandschap van Wemer ten Hove. Behalve de schade aan de familie Den Gruter, moest het kapittel ook de schade van een andere pachter vergoeden die Wemer hun berokkend had. In zijn woede over het verlies van de Oenerhof had hij de Rijplicker Hof in Wilp met de daarin opgeslagen oogst in brand gestoken. De schade die hierdoor ontstond voor de pachter van de hof in Wilp, werd door het kapittel vergoed middels pachtcompensatie.
Om problemen zoals vooromschreven in de toekomst te voorkomen, werd erfpacht voor de Hof te Oene omgezet in gewone pacht. Zodoende kwam de naam van de pachter niet meer voor in de hertogelijke tijnsboeken. Vanaf 1437 komt de naam van het kapittel van Sint-Marie te Utecht voor in de tijnsboeken van Gelre.

In het volgende nummer wordt dieper ingegaan op de hof van Sint-Marie in de 15e en 16e eeuw.

OPNIEUW TOEGESLAGEN...

In het vorige nummer van Ampt Epe heeft het vroegere zetduiveltje ons opnieuw parten gespeeld... en opnieuw in het artikel van Jan de Graaf. Wilt u de tekst aanvullen? Ga dan naar bladzijde 29, ongeveer halverwege de pagina.
... Sint-Marie van elke jongen twee penningen en van elk meisje drie penningen krijgen. Als de ***kinderen voor hun tweede verjaardag stierven,*** *kregen de heren niets.*

AMPT EPE WERKT(E) MEE AAN KLOOSTERTOCHT

Op de laatste winterdag van dit jaar gingen Erika Mannink, presentatrice van Kloosterspoor, een onderdeel van radioprogramma Het Klooster (radio 5, iedere zondagmiddag tussen 12 en 2), samen met secretaris Hans Stakenburg en voorzitter Evert de Jonge, op stap in Oene. Zij had de vereniging medewerking gevraagd om iets te vertellen over de geschiedenis van het voormalige klooster Nazareth te Oene.

Ondanks het koude weer - gelukkig was het net even droog - werd dit een succes, dankzij de persoonlijke interesse van de voorzitter en de gezellige ondersteuning van de secretaris. Ondertussen is de Oenense Kloostertocht al uitgezonden. Wellicht hebben sommigen van u het programma gevolgd.

Wie belangstelling heeft voor de geschiedenis van het voormalige klooster, verwijzen wij naar: www.mijngelderland.nl, waar u het verhaal kunt nalezen.

HERDENKINGSVAAS
van Elisabeth Post in de Grote Kerk te Epe
Drs. Dianne Hamer

In de Grote Kerk in Epe staat de herdenkingsvaas van de bekende dichteres en schrijfster Elisabeth Post (1755-1812)[1], die in Epe heeft gewoond en hier begraven is. In 1912, honderd jaar na het overlijden van Elisabeth Maria Post, startte ds. J.A. Prins, samen met enkele leden van de vereniging Epe's Bloei, een inzamelingsactie voor een herdenkingsmonument. De bedoeling was dat het monument vóór de oude pastorie, op de hoek van de Beekstraat en de Weemeweg, gezet zou worden, waar Elisabeth Post met haar man ds. J.L. Overdorp (predikant in Epe van 1807 tot 1826) heeft gewoond. In de pastorie zou dan een gemeentelijk museum gesticht worden. De gemeenteraad gaf hiervoor echter geen toestemming.

De inzamelingsactie verliep niet al te voorspoedig, want er kwam niet genoeg geld in kas. Epe's Bloei trok zich terug en ds. Prins zette de actie alleen voort. Hij liet krantenberichten plaatsen, zelfs in landelijke dagbladen, en uiteindelijk werd de herdenkingsvaas bekostigd uit bijdragen van particulieren. Eind mei 1914 was de vaas klaar en werd tentoongesteld voor het publiek in de Eper Gemeentewoning. Daarna werd de vaas op het plein ten noorden van de Grote Kerk geplaatst. Later werd de vaas naar de zuidzijde van de kerk verplaatst.

De hoge vaas, die versierd is met guirlandes en aan weerszijden uitstekende handvatten heeft, wordt bekroond met een puntig deksel. De vaas symboliseert niet alleen de vergankelijkheid van de mens, waarvan Elisabeth Maria Post zich diep bewust was, maar ook de vergankelijkheid van de waardering voor haar werk, dat heden ten dage niet meer 'om zich zelfs wille' gelezen wordt. Elisabeth was overtuigd van de ijdelheid van het leven, en haar aardse bestaan stond in het teken van het leven na de dood, zoals ook uit al haar geschriften blijkt.

Ds. Prins heeft ervoor gezorgd dat de opdracht voor de vervaardiging van de vaas naar een gerenommeerde kunstenaar ging: Willem Coenraad Brouwer (1877-1933) uit Leiderdorp. Als voorbeeld voor de vaas kreeg Brouwer een illustratie uit een van de werken van Post *Het waare genot des levens* uit 1796, waarop een soortgelijke vaas staat afgebeeld.

Brouwer was een van de meest oorspronkelijke en succesvolle kunstenaars uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij was beeldhouwer, graficus, meubelontwerper, keramist, schilder en ontwerper van ex-librissen. Hij kreeg zijn opleiding aan de tekenschool van W.J. Lampe in Leiden en werkte van 1894 tot 1898 in het Leidse atelier voor boekversiering en lettersnijden van A.J. Loebèr. In 1898 ging hij bij Goedewaagen's Koninklijke Hollandsche Pijpen- en Aardewerkfabriek in Gouda aan de slag: in een apart schuurtje mocht hij experimenteren en hier maakte hij zijn eerste kannen en schalen. Ook kon hij hier zijn eerste glazuur- en versieringsproeven maken.

De eerste pot die Brouwer maakte, dateert uit 1898 en droeg het nummer 21, zijn leeftijd. Dit werk werd enthousiast ontvangen en al snel had zijn aardewerk succes. In 1901 richtte hij zijn eigen keramische bedrijf op in het buitenhuis Vredelust in Leiderdorp, de FABRIEK VAN BROUWER'S AARDEWERK.

W.C. Brouwer was een fervent tegenstander van de machine; hij vond dat aardewerk handwerk moest zijn en alles wat anders was, veroordeelde hij. Hij was dan ook menigmaal betrokken bij polemieken hierover in de kunstwereld:
'...tezelfder tijd kreeg het 'aardewerk' een tik van onze gemeenschappelijke aandacht. Nu eens geen opgeverfde decoraties en nu eens geen visschen en bloemen, en wat dies meer zij. Een techniek, die direct uit de materie zelf zou voortvloeien. En zoo waren de meeste primitieve volken ons in hun uitingswijzen min of meer de richting-gevers. Een griffing hier of daar in het oppervlak van den pot, een kleiachtige soepelheid in den vorm, een doodnuchtere glazuur-samenstelling, als die, welke immers de oermenschen wel gevonden hadden... dat alles was het uitgangspunt.'

Brouwer paste puur ambachtelijke technieken toe. Elk voorwerp werd met de hand gedraaid of gevormd en door hem gebruikte decoratietechnieken zijn het ringeloren, sgrafitto, instempelen, inleggen, aankneden, insnijden, inkrassen. Er werden klei- en slibversieringen op zijn potten aangebracht of zelfs de afdruk van zijn duim. Het volksaardewerk was voor hem een belangrijke inspiratiebron. Hij ontwierp al werkende op zijn pottenbakkersdraaischijf en zijn medewerkers maakten dan van een enkel stuk een serie. Deze producten konden tegen een redelijk lage prijs worden verkocht.

Brouwers werk was lange tijd geliefd bij degenen die de 'wanstaltigheden' van de fabriek verafschuwden en de 'nieuwlichterijen' van kunstenaars, die wel voor de industrie wilden werken, te ver vonden gaan.
Brouwer wilde geen unieke kunstwerken maken, maar vooral functioneel aardewerk, dat zowel qua vorm als qua decoratie eenvoudig en helder moest zijn. Hij experimenteerde met de verschillende glazuurtechnieken.

Voor een 'kunstpottenbakker' als Chris Lanooy had hij absoluut geen waardering en het 'toeval' waarmee de glazuren op de unieke potten van Lanooy tot stand kwamen, beschouwde hij als technisch tekortschieten. Brouwer schreef hierover:
'Ook ga ik nooit met een potje tegen mijn wangen gedrukt naar bed, uit pure adoratie en machteloosheid om afscheid te nemen van dat ding. En aan mislukkingen geef ik nooit romantische namen, doch poog ik voor alles (...) mislukkingen te voorkomen, en mijn werk nog beter te leren kennen.'

De herdenkingsvaas van Elisabeth Maria Post raakte in de loop der jaren zo verwaarloosd en beschadigd door weersomstandigheden en door kwajongensstreken dat restauratie noodzakelijk werd.
De Stichting Behoud probeerde hiervoor de middelen bijeen te krijgen, maar er was geen geld genoeg beschikbaar. Daarom werd in 1980 besloten de vaas binnen in de kerk neer te zetten. Er kwam een nieuw voetstuk van donkere natuursteen, een verantwoorde restauratie was niet meer mogelijk.

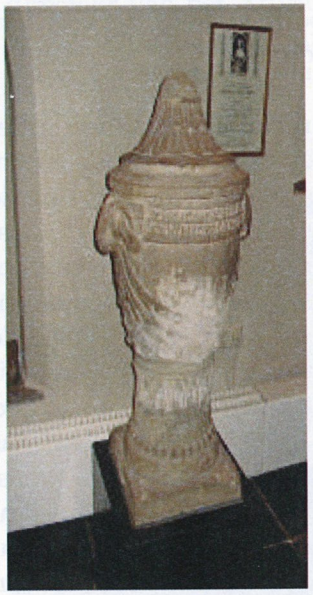
Vaas in de Grote Kerk

Voetnoot:
1) Voor meer informatie over Elisabeth Post verwijs ik u graag naar de door *Ampt Epe* in 2006 uitgegeven special over haar leven en werk.

Literatuur en bronnen:

Dubbelgebakken, Aardewerknijverheid in Nederland 1876-1940, catalogus reizende tentoonstelling van de Dienst Verspreide Rijkscollecties, 's-Gravenhage 1979, p. 44-48

Titus M. Eliëns, Marjan Groot, Frans Leidelmeijer, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940,* Bussum 1997, p. 211

Nederlandse Keramiek 1880-1930, Princessehof Leeuwarden

Drs. Bert Paasman, 'Restauratie monument Elisabeth Maria Post (1755-1812)', *Ampt Epe,* 1976, nr. 39, p. 15

B. Paasman & R. Paasman, 'Het Post-monument, een drievoudig monument', *Ampt Epe,* 1977, nr. 41, p. 20

Drs. Bert Paasman, 'De Eper jaren van Elisabeth Maria Post', *Ampt Epe,* 1971, nr. 22, p. 15

Van decor naar design. Kunstenaars in de Goudse Aardewerkindustrie 1898-1940, tentoonstellingscatalogus van Museum Het Catharina Gasthuis in Gouda, Zwolle 2001

www.zilverbank.nl
www.plateel.nl

STRATEN IN VAASSEN

Freek Bomhof

Mr. A.R.P. Mees leefde van 25 augustus 1883 tot 19 juli 1944. Hij was gehuwd met mevrouw P.C. de Kuyper. Hij was een zoon van de rijke bankiersfamilie R. Mees en Zoonen, afkomstig uit Rotterdam. In 1910 kocht hij op een veiling alle gebouwen en grondgebieden van de Geelmolens aan de Elspeterweg te Vaassen. De beide watermolens waren toen in gebruik als wasserij en korenmolen. In 1911 liet Mees de gebouwen van de watermolens afbreken en bouwde op de noordelijke oever van de beek een nieuw gebouwencomplex. Het molengedeelte werd voorzien van een ijzeren bovenslagrad. Een schitterende modelboerderij had Mees laten bouwen; deze staat nog steeds op de hoek van de Elspeterweg/Gortelseweg. De eerste jaren woonde Mees met zijn gezin zelf als hereboer en rentenier in het woongedeelte van de boerderij. In 1929 ging de familie Mees in Apeldoorn wonen; de boerderij werd verpacht.

Mr. Adriaan Mees was zeer actief in de gemeenschap van Vaassen. Hij was mede-oprichter van de woningbouwvereniging Vaassens' Woningbouw, voorzitter van de Vaassense Boerenleenbank en voorzitter van de Coöperatieve Landbouwvereniging Vaassen/Emst, bestuurslid van de VPKV, de VVV Vaassens Vooruitgang en het Rode Kruis. Hij zat in de Raad van Commissarissen van de N.V. Industrie, de grootste werkgever van Vaassen.

Hij was in 1928 de initiatiefnemer voor de nieuwbouw van de Eierhal aan het Marktplein/hoek Torenstraat en schonk de grond aan de Elspeterweg bij Schoemaker voor het eerste zwembad in Vaassen.

Op 19 juli 1944 werd Mees in de deuropening van zijn woning aan de Genistalaan 9 in Apeldoorn neergeschoten door twee personen. Hij overleed later die avond in het ziekenhuis. De moordaanslag op Mees was een vergeldingsactie voor de liquidatie van de NSB'er Maalcke door het ondergrondse verzet. Deze Maalcke was tijdens de bezetting directeur van het Arbeidsbureau aan de Emmalaan in Apeldoorn. Deze vergeldingsaanslagen van de bezetter op goede Nederlanders staan in de geschiedenis bekend onder de naam *Silbertannemoorden*. Mr. Mees was ook beslist geen vriend van de Duitse overheersers. De lafhartige moord werd gepleegd door de Nederlanders Hendrik Kromhout en Bart Slop. Willem Albertus Polak was de chauffeur van de auto, waarin de moordenaars op die zomeravond wegreden. Mees is op het plaatselijke kerkhof aan de Apeldoornseweg begraven.

Mr. A.R.P. Mees was zeer gezien en heeft heel veel goeds gedaan voor Vaassen. Dat mogen we niet vergeten. Gelukkig dat er, uit eerbied en erkentelijkheid, een straat naar hem vernoemd is.

De Geelmolen

UIT HET LEVEN VAN TEUNIS VAN LOHUIZEN (3) Dwalen om de kerk

Willy Smit-Buit

Dit artikel is het derde uit een serie over Teunis van Lohuizen, een markante Vaassense industrieel uit de negentiende eeuw. Het bevat een korte analyse van de gecompliceerde verhouding van Teunis van Lohuizen tot geloofszaken.

Geboren in 1822 groeide Teunis op in een groot gezin aan de Beekstraat in Epe. Zijn ouders gingen geregeld naar de hervormde kerk, schuin tegenover hun huis. Ze waren vanzelfsprekend gelovig, zoals bijna iedereen in hun omgeving. Oorspronkelijk zat hun oudste zoon op dezelfde lijn. Zijn betrokkenheid bij de kerk kreeg een extra impuls, toen hij organist werd.

Grootvader Teunis van Lohuizen, die naast het gezin woonde, had uit ruwe grondstoffen eigenhandig een orgel gemaakt, dat in een kabinet paste. De kunst had grootvader afgekeken bij de bouw van het Meere-orgel. Het kabinetorgel bestemde hij voor zijn kleinzoon, die natuurlijk moest leren spelen.

In Teunis' jeugd was Johannes Overbosch organist. Hij leerde de jongen de eerste beginselen. Om zich diepgaander te bekwamen, ging Teunis in de leer bij Röhner, lid van een bekende organistenfamilie, in Deventer. Al op twaalfjarige leeftijd begeleidde hij af en toe de gemeentezang. In de zoon van Overbosch had hij een geduchte concurrent:

'Toen het gebed afgelopen was, werd ik op mijn schouder getikt, ik zag om. De orgeltrapper B. van Wageningen. Wat is er? Ga maar even mee. Buiten zijnde vertelde hij mij, dat Hein Overbosch, jaloers omdat ik altijd spelen moest, bij mijn ouders de sleutels had gehaald, het eerste gezang had gespeeld, maar de boel zo verschrikkelijk in de war had gestuurd dat de gemeente had moeten ophouden te zingen. Nu had hij mij gezien. Of ik nu wilde spelen? Jawel, maar hij is zeker weer dronken; dus moeten we dat op een of andere manier zien aan te leggen. We kwamen op het orgel. Ik sloop naar de andere zijde, zo dat hij mij niet kon zien aankomen en kwam toen, met de ander, heel bedaard bij hem, alsof ik al die tijd op het orgel was geweest en hij zat maar stevig op de bank voor het klavier; ik ging naast hem zitten en kreeg het kerkbriefje.

Wel, zei ik, je hebt straks Gezang 43, dat is gemakkelijk. Zal ik dat maar eens spelen?

Nee, dat kan ikzelf ook wel.

Dat weet ik wel, maar omdat dit zo gemakkelijk is, wil ik dat wel eens proberen. Het volgende is Psalm 15, dit is met twee mollen en durf ik niet aan, dat kun jij dan weer nemen. 'Mien een zorg', en hij stond op. Ik speelde Gezang 43 en hij verdween, zeker had hij weer dorst.'

Nog voor Teunis twintig was, werd hij belijdend lid van de kerk. Hij kwam als invalorganist in Vaassen, trouwde met de dochter van ouderling Jacobus van der Vaart en vestigde zich als koopman. Op zijn zakenreizen kruisten allerlei personen zijn pad. Door contacten met vrijdenkers en lezing van de moderne literatuur ontwikkelde Van Lohuizen denkbeelden die haaks stonden op wat hem van huis uit bijgebracht was.

Zijn toetreding tot de besloten vrijmetselaarsbeweging in 1854 zette de zaken op scherp. De vrijmetselaars stonden te boek als vijanden van het christendom: in plaats van God stelden ze de mens centraal. Bij de zedelijke verheffing van de mensheid moest de mens zeilen op zijn eigen kompas. Weliswaar geloofden ze dat er meer was tussen hemel en aarde, maar ieder individu was vrij zelf een invulling aan dit begrip te geven. Van Lohuizen trad toe op aandrang van vrienden, o.a. uit de dorpselite in Epe. Op kantoor kreeg hij een geestverwant in zijn intelligente kantoorbediende Johannes Pannekoek.

Teunis nam zijn ouders serieus en stelde hen na zijn inwijding op de hoogte. Het was niets voor hem *'zich zo bedekt mogelijk naar de loge te begeven'*. Zijn vader had zijn oordeel niet onmiddellijk paraat; bij zijn moeder lag dat anders:

'Hoe doen we nu met moeder?' (zei de vader van Teunis).

Ik zei dat ik het toch al had willen vertellen, maar wel een beetje met moeder verlegen was, en er dus liefst eerst met hem over sprak.

Het zal het beste zijn dat ik het moeder als we naar huis rijden, maar voorzichtig vertel.
De volgende dag ontving ik een boodschap uit Epe, of ik dadelijk wilde komen; moeder was zo naar en lag te bed enz.
Ik kwam daar; ze wilde mij niet zien; eindelijk kwam ik toch bij haar. Er is, zeide zij, een scheidsmuur tussen u en mij, die nooit weer weg kan gebroken worden. – Wat bedaarder geworden, vertelde ik haar ook, evenals aan vader, een en ander; had daarmee echter niet zoveel succes. Bij het afscheid zei ik: Nu moeder, ik ben er zeker van dat ge na enige jaren er trots op zult zijn dat ge een zoon hebt die Vrijmetselaar is.'

Zij trok wel bij, maar dat gold niet voor de verhouding van Teunis tot de kerk. Hij voelde zich in de kerk misplaatst. Terwijl hij steeds vrijzinniger werd, voor menigeen bijna identiek aan ongelovig, schoof de hervormde gemeente in Vaassen op in orthodoxe richting. Hoewel gedoopt, werden de kinderen Van Lohuizen dan ook niet naar catechisatie gestuurd.
De bijbel verloor voor Van Lohuizen zijn absolute gezag; voor hem stond niet vast dat God zich met de totstandkoming ervan bemoeid had. God beschouwde hij, in het voetspoor van de verlichte denkers, als een verheven Opperwezen, Jezus als een gewoon mens met bijzondere kwaliteiten. Geloofswaarheden die zijns inziens op gespannen voet stonden met de rede, zette hij overboord.

De bijbel bleef nuttig voor de morele vorming van het individu, meende Van Lohuizen. In november 1897 las hij in de krant dat de koninginnen Emma en Wilhelmina in Beekbergen naar de kerk waren geweest. De preek ging over de herrijzenis van Israël, door de profeet Ezechiël voorgesteld als tot leven gewekte dorre doodsbeenderen. Wat hadden de koninklijke moeder en dochter nu aan dat verhaal? Hij gunde hun als gespreksstof in het paleis een leerzame preek. Of betrok hij onbewust de geschiedenis van David en Absalom op zijn verhouding met Jan, de zoon die afgehaakt had bij de reorganisatie van zijn bedrijf in 1894?

Het logo van de Deventer loge Le Préjugé Vaincu (Het vooroordeel overwonnen)

'Ik zal aan die dominee gezegd hebben: Man! Als je toch uit het Oude Testament wilt preken, preek dan, nu je weet dat de koninginnen in de kerk komen, eens over koning David. Dat was een man naar Gods hart, ofschoon hij veel gemene streken heeft uitgevoerd en neem de tekst: 2 Samuel 18 vers 33.
Men weet dat Absalom tegen zijn vader David opstond en hem beoorloogde. Absalom reed door een bos, raakte met zijn haar verward in een eikenboom, de muilezel liep onder hem weg en hij bleef in de boom hangen, dus hij moet lang haar gehad hebben. Joab, veldheer van David, zag dit en doodde Absalom.
Die tijding werd aan David gebracht, deze werd zeer ontroerd, en zeide volgens onze tekst: mijn zoon Absalom, mijn zoon, mijn zoon Absalom! Och, dat ik voor u gestorven ware, Absalom, mijn zoon, mijn zoon!
Dit echt vaderlijke hartzeer is het mooiste wat ik van David gelezen heb; zijn oproerige zoon, die openlijk tegen hem opstond en hem beoorloogde, dat alles vergeet hij, hier barst de vader los: Absalom, mijn zoon, mijn zoon! En wat had die dominee niet heerlijk kunnen uitweiden over dat voorbeeld, dat echt menselijke in een vorst, en hoe de rechtgeaarde koningen en koninginnen in de eerste plaats vaders en moeders zijn.'

Van Lohuizens godsbeeld brokkelde allengs af. Hield hij hoekstenen of brokstukken over? Hij kwam er zelf niet uit. Ooit had hij een gloedvol gedicht gemaakt over de natuur als tempel Gods, maar was die schepping wel zo perfect? Instemmend citeerde Teunis uit de *Ideeën* van Multatuli, Idee 345:

'Zie eens, mijn zoon hoe wijs de Voorzienigheid alles gemaakt heeft. De vogel legt zijn eieren in deszelfs nest. De jongen zullen uitkomen tegen de tijd dat er wormpjes en vliegjes zijn om dezelve te voeden. Dan zingen zij een loflied ter ere van de Schepper, die Deszelfs schepselen overlaadt met weldaden. Zingen die wormen mee, papa?
Het vragend zoontje wacht nog altijd op antwoord.'

Beïnvloed door Ernest Renan, die in *La vie de Jésus* betoogde dat het leven van Jezus aan kritisch historisch onderzoek onderworpen moest worden, ging Van Lohuizen het lijdensverhaal met andere ogen lezen. Hij stelde Jezus niet langer gelijk aan God. Jezus had als mens de uiterste consequentie van zijn levensovertuiging moedig aanvaard.
In discussies koos Teunis op

latere leeftijd voor een behoedzame strategie:

'Men behandele geloofszaken met gelovigen nooit los- of lichtzinnig, hange zijn overtuiging niet aan de kapstok voor ieder die toch voor geen overreding vatbaar is en doe als Jezus, die, zoals ik vroeger reeds aanmerkte, zo sprak tot zijn drie meest geliefde discipelen, anders tot de twaalf, weer anders tot de zeventig, nog weer anders tot de gehele schare, al naarmate van hun vatbaarheid en ontwikkeling.'

Op papier hoefde hij niemand te ontzien. In zijn memoires denderde hij als een olifant door de porseleinkast:

'Al voor jaren heb ik tegenover mijn vrouw beweerd dat ik in de kruisdood van Jezus, zoals men zich die nu voorstelt, volstrekt niets verdienstelijks kon zien: hij wist toch niet dat duizenden daardoor voor eeuwig zalig zouden worden? Welnu, stel dat zij, mijne vrouw, verordineerd was om eeuwig, zegge eeuwig, in een hel te branden en te branden en mijn dood kon haar daarvan redden niet alleen, maar dat ze dan eeuwig, zegge eeuwig, zou leven in de hemel, bij al die gezaligden, enz. enz. Welnu, ik zou er wel een beetje tegenop zien, want met handen en voeten aan zo'n paal te worden genageld is niet alles, maar een uur of drie, dan was alles afgelopen en zij eeuwig gelukkig!

En dan werden er door die dood van Jezus immers miljoenen zalig, maar daar valt natuurlijk wat op af te dingen, want alleen zij, staat er geschreven, worden zalig die geloofd zullen hebben en gedoopt zullen zijn, dus die miljoenen mensen, die vóór Jezus geleefd hebben en dus niet in hem konden geloven en niet gedoopt kunnen zijn, hoorden er vooreerst niet bij, dan evenmin die miljoenen die we heidenen noemen. (...)

Dan nog, Jezus wist immers, krachtens zijn Godheid, dat hij na drie dagen weder levend zou worden en ten hemel zou varen en daar plaats nemen aan Gods rechterhand, terwijl nu al 1800 jaren lang zijn opofferende kruisdood als iets, ik weet er geen woorden voor, zijn kruis als het symbool der ganse Christenheid beschouwd zou worden, als een God vereerd en aangebeden.

Daar hij dit als God natuurlijk moest en kon weten, wordt het dan geen erbarmelijke komedie? Hoe geheel anders, hoeveel reiner en verhevener wordt zijn beeld, als we hem ons voorstellen - altijd als hij bestaan heeft - als iemand die de schromelijke misbruiken in de Joodse godsdienst zag en die, trots alles en allen, wilde verbeteren. (...)

En dat hijzelf zijn leven en lijden uit een zuivere menselijk oogpunt beschouwde, bewijst immers zijn uitroep aan het kruis: Eli, eli, lama sabachtani! Alsof hij wilde zeggen: mijn gehele leven en streven heb ik eraan gewijd om te trachten al deze misbruiken te verbeteren, zuivere denkbeelden te verspreiden en moet dit nu het einde zijn? Mijn God, mijn God, waarom hebt ge mij verlaten?'

Van Lohuizen bestreed de rechtzinnigen met hun eigen wapens. Als God de zijnen reeds uitverkoren had vóór de grondlegging van de aarde, maakte dat Christus' laatste oordeel overbodig.

Hemel en hel werden loze begrippen. De mens was materie en na de dood was het over en uit.

Met weerzin dacht hij terug aan 1852. Toen waren bij graafwerkzaamheden op het kerkhof schedels tevoorschijn gekomen, waarmee de Vaassense jeugd aan de haal ging. Mede daarom gaf Van Lohuizen de voorkeur aan crematie, maar helaas! Deze manier van omgaan met de doden ondervond nog te veel weerstand en provoceren wilde hij niet.

Behalve over geloofswaarheden maakte Van Lohuizen zich druk over de 192 Evangelische Gezangen, die vanaf 1807 naast het psalmboek gebruikt werden in de eredienst. Hij had er een speciale antenne voor dankzij zijn hobby's: de muziek en het dichterschap.

Orthodoxe gelovigen zetten zich af tegen deze vrije liederen, omdat ze onbijbelse elementen, met te veel optimisme aangaande het zielenheil, binnen de kerkdienst brachten.

Opmerkelijk is nu dat ook Van Lohuizen ze merendeels afkeurde. Wat hinderde hem in de Evangelische Gezangen, zozeer zelfs dat hij zich er steeds over opwond? Bij hem scoorden ze een onvoldoende langs de rationele en literaire meetlat. Als voorbeeld gaf hij de beginregels van Gezang 38 vers 8:

Zal eens 't graf mijn stof verzaam'len
juichend zal, in stervenspijn
't laatste woord dat ik zal staam'len,
vrije gunst, genade zijn.

Onzin, schamperde Van Lohuizen. Het graf verzamelt geen stof, maar het lichaam gaat geleidelijk tot ontbinding over. Hij zou ook wel eens iemand juichend willen horen stamelen. Met zijn nuchtere verstand kon hij er niet bij! Daarom verbeterde hij het gezang:

Lig ik op mijn sterfbed neder
Dan nog zal in stervenspijn,
't laatste woord dat ik zal staam'len
vrije gunst, genade zijn.

Psalm 60 vers 5 kon op literaire gronden de toets van zijn kritiek

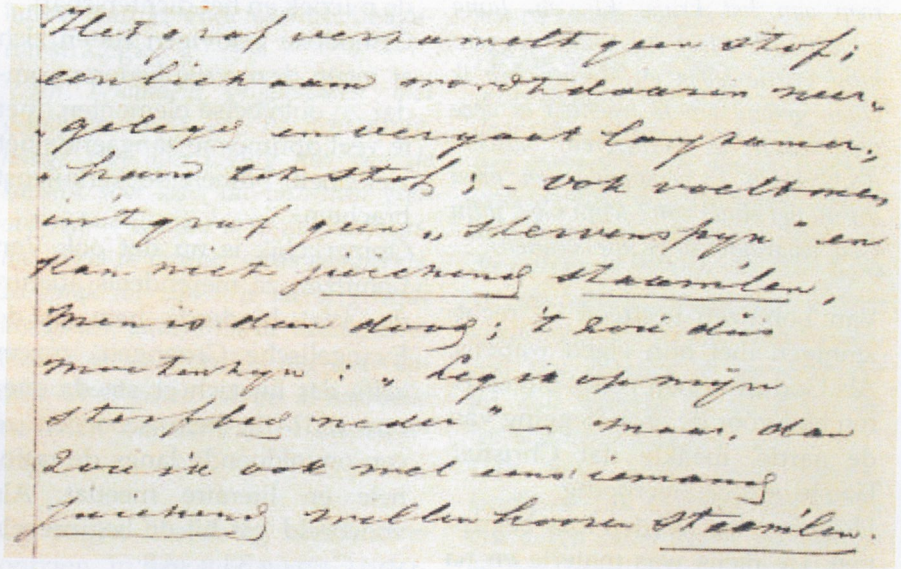

Van Lohuizens commentaar op Evangelisch Gezang 38 vers 8

wel doorstaan. De psalm is een berijming van de bijbeltekst uit de Statenvertaling Psalm 60 vers 10:

'Moab is mijn waspot, op Edom zal ik mijn schoen werpen. Over U zal ik juichen, o Palestina.'

De vijanden van Israëls God kregen er behoorlijk van langs, maar om de inhoud ging het Van Lohuizen niet. Hij bewonderde de verbeeldingskracht en het plastische woordgebruik, die in de berijming van 1773 volledig tot hun recht kwamen:

Het trotse Moab, overheerd,
Strekt mij ten waspot, diep verneêrd,
Ik werp op Edom mijne schoe
En eigen hem, ten knecht, mij toe.
En gij o, Palestina! juich,
juich over mij met eerbied, buig
u neer, om mij, die tot regeren
gezalfd ben, als uw Koning t'eren.

Tot slot het commentaar van Teunis van Lohuizen op een geliefd lied. Hij zei:

Ik kan zo moeilijk van dit onuitputtelijke onderwerp scheiden, dus neem het volgende gezangvers (Gezang 42 vers 3):

Van 't wonder samenstel der zon,
Kon ik verstomd nooit reden geven,
Maar 'k zag haar schijnsel en ik kon
bij hare stralen leven.

Dat is nu eens recht gelovig Christelijk berustend en genietend, merkte Teunis ironisch op.
Het 'hoe' kan ons niet schelen. Een Anton Pannekoek is daar echter niet mee tevreden.
Antonie Pannekoek, de veelbelovende sterrenkundige, zoon van Teunis' personeelslid met de meeste dienstjaren, probeerde de raadsels van het heelal te ontsluieren langs wetenschappelijke weg. Voor Pannekoek was de godsdienst een gepasseerd station en Van Lohuizen had het gevoel in de kou te staan met zijn pijnlijke vragen. Toch bleef zijn fascinatie voor geloofszaken bestaan.

'Hoewel ik niet in de kerk kom, dwaal ik nog al veel om de kerk', schreef Van Lohuizen in 1897.
Letterlijk en figuurlijk dwaalde hij om de kerk, want al kwam Teunis er niet meer, hij kwam er evenmin van los.

Bron:
T. van Lohuizen, *Uit vroeger dagen, deel II*, Vaassen 1894

Opmerkingen:

1) Gezang 38 van Jan Scharp is zonder dit couplet opgenomen in het *Liedboek voor de kerken*, Gezang 451.

2) Bij Psalm 60, derde regel: oorspronkelijk enkelvoud: schoe, meervoud: schoen. Schoen**en** is dus een dubbelmeervoud. De bijbeltekst is een 20e-eeuwse versie, niet een 19e-eeuwse.

3) Van Lohuizen vergiste zich bij Gezang 42: 'stralen' moet 'warmte' zijn.

4) Antonie Pannekoek verwierf internationale bekendheid als sterrenkundige en was tevens de belangrijkste Nederlandse theoreticus van het socialisme.

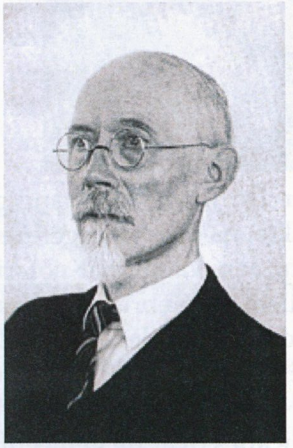

Antonie (Anton) Pannekoek (Vaassen 1873-Wageningen 1960)

500e LID AMPT EPE

Wim van 't Einde

Ampt Epe is de laatste jaren sterk gegroeid en die groei zet zich verder door. De vereniging schreef in december jongstleden dan ook vol vertrouwen dat het 500e lid eraan kwam. En dat lid is er nu dan ook gekomen.

De eer viel te beurt aan Wassink & Vermeulen Notarissen in Epe. Zij meldden zich aan en bleken het 500e lid te zijn. Voor Ampt Epe was dit reden hen in het zonnetje te zetten en hun bloemen, een jaarabonnement en een oorkonde aan te bieden.

Voorzitter De Jonge overhandigde deze akte, na deze voorgelezen te hebben, aan kandidaat-notaris Hans-Willem Heetebrij. Deze gaf aan dat de geschiedenis van de gemeente Epe het kantoor ter harte gaat. Naast de andere historische publicaties over de gemeente ligt nu ook *Ampt Epe* er voor het bezoek op de leestafel.

Historie hangt ook samen met het werk van een notaris, immers voor onroerendgoedtransacties moet altijd onderzoek worden gedaan naar rechten als erfdienstbaarheden en dergelijke. Daar zit dus veel historie achter. Ook is het ambt van notaris al erg oud. Een soortgelijk ambt bestond al ten tijde van de Egyptenaren.

In onze gemeente werd het notarisambt vele jaren gecombineerd met het ambt van schout en burgemeester.

Daarnaast vertelt de heer Heetebrij dat hij zich in zijn vrije tijd ook actief bezighoudt met de geschiedenis van zijn voorouders. Hij vindt het een zeer leuke en interessante hobby.

De bijbehorende bloemen werden door penningmeester Endendijk overhandigd.

Ontwikkeling ledental

De vereniging heeft nog nooit zoveel leden gehad sinds haar oprichting in 1961! Uiteraard groeide de vereniging in de eerste jaren, maar bij ongeveer 350 leden bleef het steken.

Hierin kwam verandering na een kwaliteitsimpuls een aantal jaren geleden: er kwam een website, het blad werd dikker, verscheen frequenter en in kleur. Verder organiseert de vereniging de laatste jaren meer activiteiten en besteedt meer aandacht aan PR. Ook wordt de buitenwereld actiever geïnformeerd over de activiteiten en het blad – een orgaan dat overigens niet alleen in de regio gelezen wordt: er zijn lezers in heel Nederland, en zelfs daarbuiten in maar liefst drie werelddelen.

Ook probeert Ampt Epe wat actiever de mensen op te zoeken. Zo konden we het 400e lid in oktober 2005 inschrijven tijdens de jaarlijkse Vaassen-reünie. Tijdens de samenwerking met de Rotary Club Epe ten behoeve van de Eper Canon werd een van hun leden begin 2007 ingeschreven als 450e lid. Dat betekent dat zich vorig jaar gemiddeld elke week een nieuw lid heeft aangemeld. Waarbij geen rekening wordt gehouden met natuurlijk verloop, want de vereniging verliest ook leden door overlijden e.d.

We zijn blij met die groei. Het geeft de vereniging meer armslag en meer mogelijkheden. We kunnen daardoor meer mensen bereiken met de rijke historie van onze gemeente.

UITGEVERIJ VERLOREN

Van Uitgeverij Verloren B.V. te Hilversum ontvingen wij het verzoek onderstaand bericht te plaatsen.

Uitgeverij Verloren, gespecialiseerd in boeken en tijdschriften over geschiedenis, heeft zijn website www.verloren.nl recent geheel vernieuwd, waardoor alle informatie beter toegankelijk is en men ook vragen kan stellen. Belangstellenden kunnen zich op de site opgeven voor toezending van catalogi of (elektronische) nieuwsbrieven. Dit kan ook via kantoor@verloren.nl of Postbus 1741, 1200 BS Hilversum.

KERK EN KUNST

De geschiedenis van de inrichting van de Grote Kerk te Epe - IIB. Van 1800 tot heden (1)

Jan van Zellem

In december 2007 is de reconstructie van de inrichting van de Grote Kerk in Epe vóór de reformatie beschreven. In het vorige nummer kwam de periode 1600-1800 aan de orde. Na 1800 geven zowel gedrukte als geschreven bronnen en tekeningen ons informatie over de veranderingen in het interieur van de kerk.

1805

In het voorgaande is al vermeld dat er in 1805 een nieuwe preekstoel kwam op de plaats van de oude preekstoel aan de zuidzijde, op de scheiding van koor en schip. Tevens werd er een dooophek rond de dooptuin bij die preekstoel gemaakt, een nieuw eikenhouten koorhek geplaatst en werden er nieuwe banken aangeschaft. Het historische koorhek van 1525 werd in tweeen gezaagd en als afscheiding van zijbeuken en respectievelijk catechisatiekamer en de opgang naar orgel gebruikt! Het nieuwe koorhek werd op de grens van de koorsluiting geplaatst; dat was volgens het bestek 3,40 m oostelijker dan de plaats van het oude koorhek.

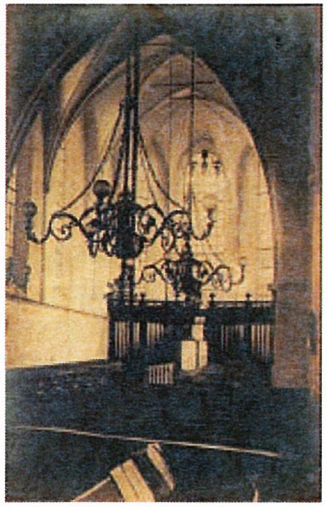

Koorhek 1805 (foto omstreeks 1900). Bron: zie noot 44

In 1805 werd de kerk *'binnen alsmeede de Pylaren'* tweemaal overgewit en de muren en de pilaren over een hoogte van 1,50 m met zwarte olieverf beschilderd.

Voorafgaand aan de bouw van het Meereorgel in 1809 werd bepaald: *'al het bloemwerk boven in de kerk alsmede de schinkels in het gewulfte van de kerk die nu zwart zijn moeten nu overwit worden zodaanig dat het een eegale kleur met het gewulft kriegt.'*[36] De kerkvensters ondergingen een drastische verandering. In een bestek van september 1805 werd voorgeschreven dat de 'middelmannetjes', dat zijn de *montants* of middenstijlen van de vensters, moesten worden uitgebroken en met glas worden aangevuld en dichtgemaakt. Het glas werd in lood gevat.[37]

Het interieur zal een uiterst sobere sfeer geademd hebben. De culturele en mentale achtergronden van deze opvattingen ten aanzien van het interieur hebben we eerder besproken.[38] Uit het voorgaande is af te leiden dat de west-oost-as in het interieur werd gehandhaafd. De opstelling van de banken is gericht op de dooptuin, het liturgisch centrum van preek, doop en avondmaal.

1866

In 1866 vond een radicale verandering plaats. De preekstoel werd verplaatst naar een locatie onder het orgel. Er werden nieuwe banken opgesteld. Rond de preekstoel werd een dooptuin gemaakt en daarbinnen werden een avondmaalstafel op schragen en banken met deurtjes geplaatst.[39] Ter voorbereiding werd in 1864 het afbikken, bepleisteren, witten van het muurwerk binnen de kerk te Epe aanbesteed.[40]

De bevolking groeide en er ontstond kennelijk behoefte aan het creëren van meer zitplaatsen. Er werden vier ontwerpen gemaakt voor de verdeling der zitplaatsen. De desbetreffende tekeningen, schaal 1:100, zijn niet gedateerd, maar waarschijnlijk rond 1860 vervaardigd, want bij alle ontwerpen staat de preekstoel onder het orgel.[41] Met de preekstoel als middelpunt zijn in het schip en de zijbeuken in concentrische cirkels zitplaatsen getekend. Langs de pilaren zijn

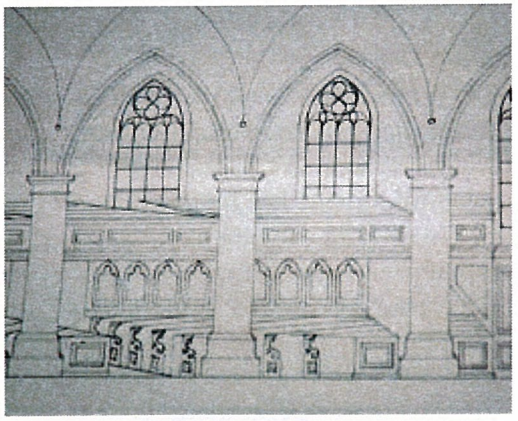

Galerij in noordbeuk, ontwerp circa 1860. Bron: zie noot 42. Foto: Rien Snijders

paden vrijgehouden. Ook het koor staat vol banken, gescheiden door een middenpad aansluitend op de ingang van de kerk aan de Hoofdstraat. Langs de oostelijke muur van schip en zijbeuken, dus aan de koorzijde, is eveneens een pad geprojecteerd, dat toegankelijk is via een deur aan de zuidkant van de kerk en een deur in de oostelijke muur van de noordbeuk.
Op een tekening die evenmin is gedateerd, is te zien dat er galerijen in de zuidbeuk zijn ontworpen Ook hier zijn banken in ronde theatervorm, maar nu in twee etages.[42] De methode om het aantal zitplaatsen te vergroten door middel van galerijen is, anders dan bij de remonstranten, lutheranen en doopsgezinden, bij de gereformeerden niet erg geliefd geweest.[43]

Tot uitvoering van deze plannen is het niet gekomen. Hoe het dan wel is geworden, is te zien op twee foto's van het interieur van de Grote Kerk die omstreeks 1900 moeten zijn gemaakt.[44] Zowel in het schip als in het koor staan houten banken dwars op de lengterichting van de kerk. Alleen binnen de dooptuin staan enkele banken in de lengterichting van de kerk. Het uit 1805 daterende koorhek staat op de overgang naar de driezijdige sluiting van het koor, op dezelfde plaats waar nu het koorhek uit circa 1525 aanwezig is.
Er is nog overwogen het orgel te verplaatsen naar het koor. Maar men vreesde voor schadelijke invloed op het orgel en zag daarom van dit plan af.[45]
Tussen 1856 en 1862 worden de ramen uit 1805 vervangen door ijzeren ramen. De natuurstenen *montants* waren al in 1805 verwijderd, nu werden blijkbaar alle natuurstenen traceringen vervangen. Alleen het raam in de gerfkamer is ongewijzigd gebleven en bezit nog de vijftiende-eeuwse tracering. In een pamflet van de 'Commissie tot herstelling van het kerkgebouw der Herv. Gem. te Epe' uit 1907 werd met afkeuring gesproken over de veranderingen die in de negentiende eeuw aan het kerkgebouw waren aangebracht.[46]

1906-1908

Preekstoel

Tussen 1906 en 1908 vond weer een restauratie plaats. De preekstoel bleef onder het orgel staan met daarvoor de dooptuin. Toegang via het torenportaal naar het schip van de kerk bleef dus onmogelijk. Maar niet alleen om-

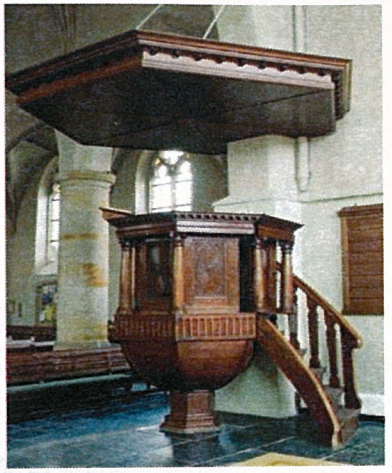

Preekstoel. Foto: G. Mantel

dat de preekstoel dan in de weg zou staan, maar ook omdat de kerkvoogdij in 1892 aan het gemeentebestuur toestemming had verleend de brandspuit onder de toren te plaatsen, mits er voldoende ruimte rond de touwen voor het luiden van de klok zou overblijven.[47] Wel werd op 14 juli 1908 in de vergadering van de commissie die de restauratie begeleidde, meegedeeld:
'De preekstoel werd geheel ontdaan van verf, vernis etc. en prijkt nu in al de blankheid van eikenhout. Het zal over eenige tijd in de was gezet worden.' [48] De uit 1805 daterende eikenhouten preekstoel was dus in de negentiende eeuw geverfd!

Het hardnekkige verhaal doet de ronde dat in de Bataafs-Franse tijd onder Koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) een belasting op eikenhout zou zijn ingevoerd. Om aan deze belasting te ontkomen, zouden eiken preekstoelen zijn geschilderd. Uit een onderzoek in de bibliotheek van het Belasting- en Douanemuseum te Rotterdam is hiervan niets gebleken.[49] Wel werd in 1805 door minister van Financiën Gogel een Algemeen Belastingstelsel ontworpen en door het Wetgevend Lichaam goedgekeurd. Voor iedere in deze wet genoemde belasting werden vervolgens afzonderlijke ordonnanties opgesteld.[50] Een daarvan is de ordonnantie waarop binnen de Bataafsche Republiek zal worden geheven de impost (=belasting) op het Mobilair. Deze ordonnantie is gearresteerd (=vastgesteld) op 23 mei 1806. [51] Volgens artikel 2 van de ordonnantie vallen onder 'mobilair' onder andere aardewerk, kristal, houtwerk van allerlei aard, kastenmakerswerk zoals lessenaars, stoelen, kabinetten, banken, rijtuigen, geweren, schilderijen, enzovoorts. Van alle inboedels met een waarde van 500 guldens of meer werd 'een ten honderd', dus 1%, geheven. Op de pagina's 29, 30 en 31 van de ordonnantie is beschreven welke 'Mobilaire Goederen' vrijgesteld

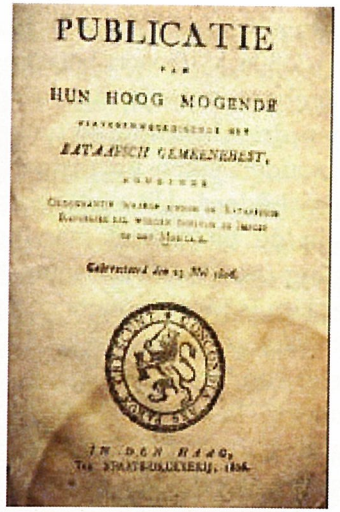
PUBLICATIE

HUN HOOG MOGENDE

EERSTE AFDEELING.

Voorblad (links) en pagina A2 (rechts) Ordonnantie inzake impost op meubilair, 23 mei 1806

Bron: zie noot 51
Foto's: Jeannette Snijders

zijn. Onder andere:
'Alle Meubilen en verder Huisraad in 's Lands, Stads of Dorpshuizen, Kerken, Godshuizen, Armen-Kantoren' enzovoorts. Kerken betaalden dus geen belasting op 'mobilair'. Ook van grondbelasting waren de kerken vrijgesteld.[52] Met ingang van 1 januari 1811 werd de impost op mobilair al weer afgeschaft.[53]
Ook in de in 1822 ingevoerde belastingwet wordt niets vermeld over belasting op eikenhout. In Artikel 2.b.4 wordt vermeld dat het mobilair in *kerken*, schoolgebouwen, enzovoorts, van betaling is vrijgesteld.[54]

Voorshands moet dan ook worden aangenomen dat het schilderen van de preekstoel uit 'esthetische' overwegingen is gebeurd en niet om belasting te ontduiken! Mogelijk hebben dezelfde overwegingen gegolden, toen het oude koorhek uit 1525 van een verflaag werd voorzien.

De doopvont
De hardstenen doopvont dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.[55] In 1865 stond hij onder de toren. Dit blijkt uit de notulen van de vergadering van de heren kerkvoogden en notabelen op 26 oktober 1865. In de marge is vermeld: *'Wordt aanmerking gemaakt dat het jammer is dat met de doopvont onder de toren zo ruw wordt omgegaan en besloten meer zorg aan dit oude schoone stuk te doen dragen.'*[56]
Maar vijf jaar later werd eraan gedacht *'dit oude schone stuk'* te verkopen! In de vergadering van

de kerkvoogden op 5 oktober lezen we: *'Werd besloten die oude doopvont die thans onder den toren staat voorlopig niet te verkoopen, doch die op een voetstuk te plaatsen tusschen het plantsoen bij de kerk, hoewel vele leden eerder voor een verkoop waren gestemd.'* [57]

Op zijn *Wandelingen door Nederland* schrijft J. Craandijk in 1886 over Epe:
'Wij vinden op het kerkplein nog een overblijfsel uit vroeger dagen. In een coniferenperkje is de ouden steenen doopvont geplaatst, die vroeger bij den ingang der kerk werd gevonden. Zij is van hardsteen, achthoekig van vorm, aan de vier uitstekende hoeken met menschenhoofden versierd. Jammer dat het voetstuk eraan ontbreekt en in plaats daarvan een minder fraai vaasvormig onderstel van cement onder den bak is aangebracht.' [58]

Op een vergadering van kerkvoogden en notabelen in juni 1893 deelt de voorzitter, G.S. van Lohuizen, mee *'dat het voetstuk van het oude doopvont, door hem gevonden achter het huis van mej. Wagenaar, met toestemming van de eigenares van genoemd huis zal worden overgebracht naar het kerkhof om daar onder het doopvont een plaats te vinden.'*[59] In een kanttekening bij deze notulen is vermeld:
'Later bleek dat voetstuk te zijn een voetstuk van een ijzeren hek van de Quickborn. Het echte voetstuk werd door G.S. van Lohuizen gevonden in het vroegere aflezershuisje bij de kerk waar het 't onderste boven diende voor de aflezer.'

Koorhek
Het oude koorhek uit circa 1525 werd weer in ere hersteld. De verflagen werden verwijderd en het hek dat de plaats van het in 1805 gemaakte koorhek innam, werd in de was gezet.
Het koorhek van 1805 werd nu op zijn beurt in tweeën verdeeld en ging dienst doen als afscheiding tussen zijbeuken en respectievelijk de catechisatiekamer/consistorie en de opgang naar het orgel.

De toegangen
In het bankenplan kwamen geen grote veranderingen. Wel werd

Deel koorhek, 1805 , foto: G. Mantel

de toegang tot de kerk gewijzigd. Van oudsher was er een toegang aan de zuidkant en aan de noordkant van de kerk. Ter zijde van deze ingangen zijn (de resten van) de wijwaterbakjes nog te zien. Tussen 1906 en 1908 werden beide dichtgemetseld, hetgeen aan de buitenkant nog goed te zien is door het afwijkende metselwerk. In de muur aan de westzijde, aan de zuidzijde van de toren, werd een deur aangebracht die toegang gaf tot de ruimte van de opgang naar het orgel. Deze deur was identiek aan de toegangsdeur naar de catechisatiekamer/consistorie.[60]

De vraag is nog wanneer de toegang vanaf de Hoofdstraat werd gemaakt. In een brochure die ter werving van geld voor de restauratie van de Grote Kerk in februari 1907 werd uitgebracht, is naast aan aantal foto's van de buitenzijde van de kerk een duidelijke plattegrond te zien van de kerk vóór de restauratie van 1906-1908.[61] Daarop is geen toegang vanaf de Hoofdstraat naar het koor aangeven. Een register houdende aantekening betreffende de kerkrestauratie 1906-1909 zet ons, zoals hierna blijkt, ook op het verkeerde been, want daarin is in het verslag van de vergadering van de commissie vermeld: *'de ingang van de Hoofddeur kooreind werd toebereid 't portaal getimmerd en geplaatst en de deuren binnenkort erin komen.'*[62] Van Lohuizen veronderstelde dat de ingang aan de Hoofdstraat rond 1860 is gemaakt.[63] Dat deze ingang vóór 1864 moet zijn gemaakt, blijkt uit een verslag van een bezoek dat D. van de Kellen in 1864 aan de Grote Kerk in Epe bracht. Hij schrijft hierover in de *Nederlandsche Spectator*:

Vroegere ingang noordkant Grote Kerk, dichtgemetseld circa 1907.
Foto: Jeannette Snijders

'Denkt men zich gekeerd naar den tegenwoordigen hoofdingang der kerk, de plaats waar vroeger het hoofdaltaar stond, dan heeft men aan de regterhand de navolgende schilderijen.' [64]

Hij spreekt van 'tegenwoordigen' hoofdingang, wat erop wijst dat die er niet altijd is geweest. Een aanwijzing voor de datering voor

het aanbrengen van de hoofddeur is verder de neoclassicistische stijl die duidt op een bouwperiode tussen circa 1750 tot de tweede helft van de negentiende eeuw. Neoclassicistisch omdat de deur in de oostgevel van het koor wordt bekroond door een segmentvormig fronton, dat tijdens het neoclassicisme veel werd toegepast.[65] Het was overigens weinig piëteitsvol om op de plaats waar eertijds het altaar had gestaan, de meest sacrale plek in een voorreformatorische kerk waar de eucharistie werd gehouden, zich regelrecht toegang tot de kerk te verschaffen.

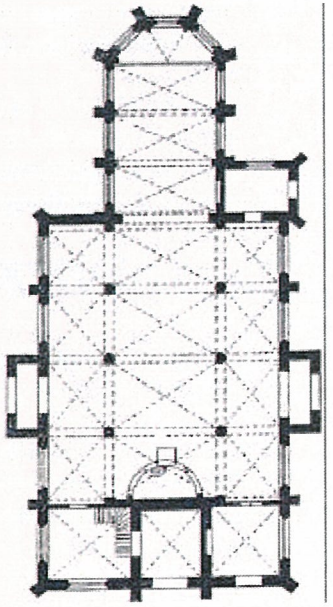

Plattegrond Grote Kerk ná 1866, vóór 1907. Bron: zie noot 61, plattegrond Grote Kerk Epe 1900

Opmerkelijk is dat ds. Prins rijksbemoeienis met de restauratie wilde vermijden. In het register houdende aantekening betreffende de restauratie 1906-1909 schrijft hij ten aanzien van de voorbereiding op de restauratie: *'Nu en dan werd de kerk bezocht door bouwkundigen die min of meer behoorden tot de beoefenaars van kerkelijke architectuur (in RK zin) hunne opmerking ten beste geven dat het kerkgebouw wel met behulp der Rijkscommissie voor Gedenkteekenen van Geschiedenis, Kunst zou kunnen gerestaureerd worden. Hoe aanlokkelijk dit ook werd voorgesteld, te ontkennen is niet dat bij zoodanige restauratie onder Rijkstoezicht:*

1. *de gemeente zich te onderwerpen heeft aan rijksbouwkundigen.*
2. *de restauratie dikwijls (kerk te Zutphen) geschiedt niet uit het oogpunt van het kerkgebouw voor dezen tijd geschikt te maken, maar het terug te brengen tot wat het eertijds als RK kerk heeft vertoond."*[66]

En in een brief aan N.A. Rauwenhoff te Assen, als antwoord op diens schrijven van 25 februari 1907, schrijft ds. Prins:

'Nu en dan kwamen personen (meest R. Katholieken) den kerk eens

Ingang Hoofdstraat.
Foto: Jeannette Snijders

bezien en gaven opmerkingen en voorstellen om door middel van rijkssubsidie te zien wat er hersteld kon worden. Dit prikkelde. Maar wie zich hierdoor laat meesleepen, heeft zich vaak over te geven aan den wensch en de eischen van R. Katholieke bouwmeesters. En dit wilden wij niet. Wij hielden ons doof, zelfs toen iemand tot een onzer kwam en al zoo te kennen gaf reeds eenige voorlopige stappen in Den Haag te hebben gedaan.' [67]

Dat verklaart wellicht dat toen nog niet het herstel van de west-oostgerichtheid plaatsvond en de nissen, die herinneren aan de locatie van de altaren, niet zichtbaar werden gemaakt. Dat gebeurde wel bij de restauratie in 1961-1962. *(wordt vervolgd)*

NOTEN:
Noot 35 s.v.p. nog toevoegen achter laatste zin artikel AE/165.

[35] H. Bultman, 15
[36] Zie *Ampt Epe*, nrs. 155, 156, 158
[37] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkvoogdij, Kerkgebouw en -inventaris, inv.nr. 285
[38] Jan van Zellem, 'De gewelf- en muurschilderingen in de Grote Kerk te Epe', *Ampt Epe*, nr. 162, juni 2007, 5-12, en nr. 163, oktober 2007, 5-14
[39] Jan van Zellem, 'De dooptuin in de Grote Kerk van Epe', *Ampt Epe*, nr. 159, december 2006, 15-22
[40] Jan van Zellem, 'De gewelf- en muurschilderingen in de Grote Kerk te Epe (deel 1)', *Ampt Epe*, nr. 162, juni 2007, 5-12
[41] Voorlopige inventaris archief Grote Kerk Epe (kluis), inv.nrs. 67.9.7.1 t/m 67.9.7.3
[42] Idem, inv.nr. 67.9.7.4
[43] Van Swigchem, 119
[44] SANV, Voorlopige inventaris archief Grote Kerk te Epe (kluis), inv. nrs. 71a en 71b
[45] SANV, Hervormde Gemeente Epe Kerkvoogdij, Notulen 1860-1867, inv.nr. 211
[46] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkvoogdij, Kerkgebouw en -inventaris, inv.nr. 317
[47] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkvoogdij, Notulen, inv.nr. 36
[48] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkgebouw en -inventaris, inv.nr. 218
[49] Met dank aan de bibliothecaris, de heer J. J. Reijnhoudt

[50] A.M. Elias, *De Vrankrijker's Geschiedenis van de Belasting* (Amsterdam 2005), 59-61
[51] Publicatie van Hun Hoogvermogende vertegenwoordigend het Bataafsch Gemeenebest (Den Haag Staatsdrukkerij, 1806). Belasting- en douanemuseum Rotterdam
[52] Elias, 61
[53] Idem, 69
[54] Wet van 12 juli 1821, houdende de grondslagen van het stelsel belastingen, met den jare 1822. http: // www.stab.nl/wetten/0265 Stelselwet.htm
[55] Jan van Zellem, 'Rond de doopvont in de Grote Kerk te Epe', *Ampt Epe*, nr. 154, december 2005
[56] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkvoogdij, Verslagen van vergaderingen, Notulen 1860-1887, inv.nr. 211
[57] Idem, 5 oktober 1870
[58] J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland* (Haarlem 1886, eerste druk; vierde druk, 242)
[59] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkvoogdij, Notulen kerkvoogden en notabelen, 1888-1916, 6 juni 1893, inv.nr. 36
[60] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkgebouw en -inventaris, inv.nr. 218
[61] Idem, inv.nr. 317
[62] Idem, inv.nr. 218
[63] G.S. van Lohuizen, 'De Ned. Herv. Kerk te Epe IV', *Ampt Epe*, nr. 7, januari 1966
[64] D. van de Kellen, 'Muurschilderingen in de kerk te Epe', *De Nederlandsche Spectator*, 27 augustus 1864, 274
[65] www.joostdevree.nl/bouwkunde/begrippen
[66] SANV, Hervormde Gemeente Epe, Kerkgebouw en -inventaris, inv.nr. 218
[67] Idem, inv.nr. 317

AANVULLING ULO-FOTO 1946

Van de heer Jan Stel uit Heerde ontvingen wij een nieuwe aanvulling op deze foto (zie A.E. 165).

Bovenste rij, geheel rechts:
Paula Blok (niet Hetty)
Tweede rij:
Bennie ? = Bennie Rasink
Onderste rij links:
Jo van Breen, Gerard Roescher, Jan van Loenen

AN DE KANTE VAN 'T KÄRRESPOOR
Zuuver in de leer ... (slot)
Op schrif 'ezèt deur Alve

In et eerste deel van et verhaal Zuuver in de leer, is de naam van dominee Brummelkamp 'enüümp die een grote rolle hèf 'espeuld in de geschiedenis van de ofscheiding. Disse dominee Brummelkamp wod'n op 7 october 1835 uut het ambt 'ezèt in Hattem. Zien wäärk in de ofscheiding drèè'jn meestal um de plaats'n Woapenvelde, Heerde, Uune en Epe hèn. De ofgescheidenen uut disse plaats'n heb zich later töt ééne gemeente bie mekare loat'n breng'n en nüüm'n zich toen de Christelijke ofgescheiden Gemeente van Heerde.

Dominee Brummelkamp kreeg et moeilijk in zien Hattemse gemeente, umdät hee gien kiender wol deup'n van olders, die gien lid van de käärke waa'n. Ok was hee teeg'n et zing'n van volgens um onschriftuurleke gezang'n.
Umdät hee heul'n met de ofgescheidenen, wod'n hee deur et Provinciale Käärkbestuur uut zien ampt ontzèt. Noa zien ofzetting nam Dominee Brummelkamp metene de leiding bie et wäärk van de ofgescheidenen.
Mär he had gien rèkening 'ehold'n met een verordening die nog stamm'n uut de Franse tied, de zogenaamde *Code Final*, woarin ston dat vergaader'n met meer as 20 mens'n verbeun was. Die regeling wol'n ze dus mär al te graag toepas'n op de ofgescheidenen.

Net as in Epe burgemeister Van der Feltz, zag ok de burgemeister van Heerde de in zien ogen klandestine käärkdiensen van de ofgescheidenen op verschillende boerderiën in zien gemeente, met lede oog'n an. Al in februari 1836 waan'der in Wezep seldoat'n 'elegerd met de speciale opdrach de ofgescheidenen ächternoa t zit'n. De burgemeister van Heerde kreeg ter luch van dät ter op 14 mei 1836 op de dèle van de boerderië'e van Stèven Jans Mulder, een rieke boer in Oosterwolde bie Doornspiek, weer clandestien 'epraek zol wod'n. He vroeg verstärking an van 75 seldoat'n

en kreeg die ok en zo wod'n alle 300 ofgescheidenen die doar op die grote dèle bie mekare waa'n, deur de seldoat'n vot'ejäg. As straf wod'n de seldoat'n bie de ofgescheidenen in'ekwartierd en zee mos'n doarvan ok alle kos'n betaal'n. Doarbie kreeg Stèven Jans Mulder een boete van 100 guld'n en mos hee ok de proceskos'n betaal'n van 18 guld'n 95.

Anthony Brummelkamp

Op 13 augustus 1836 kreeg'n de ofgescheidenen van de burgemeister van Heerde berich, dat hee nieje veurschrif'm had ontvang'n. Die hiel'n o.a. in dät ter gien mense buut'n de gemeente toe'eloat'n moch wod'n op de saamkoms'n. 51 mens'n vroeg'n toestemming en kreeg'n die ok. Mär de volgende keer bleek'n der weer veule meer mens'n van buut'n 'ekoom'n te wèèn en wod'n de vergunning weer in'etrök'n. Mär de ofgescheidenen onder aanvoering van dominee Brummelkamp ging'n onverminderd deur. Met name de ofgescheidenen die geregeld bie Stèven Jans Mulder de clandestiene diens'n volg'n. Stèven vergoed'n, as dät neudig was, alle kos'n die de geleuvigen an boetes en inkwartiering van seldoat'n mos'n betaal'n.
Dät ging zo deur töt 28 april 1837, toe et laatste proces-verbaal op'emaak wod'n. Ok was ter toe weer onenigheid over de kos'n van inkwartiering, mär noa veule geschrief met de hogere instanties kreeg'n de geleuvigen eur geld terugge.

Stèven Jans Mulder kwam uuteindelijk toch in de käärkeroad terechte. Mär in 1840 kwaam'n de käärkeroadsleden der ächter dät Stèven Jans en zien vrouwe al lange tied niet meer as man en vrouwe had'n saam'elèèf. Ok zol der sprake wèèn van kiender uut verschillende huwelek'n. Dät kon in die tied netuurlek helemoale niet. Ut duur'n dan ok niet lange, of Stèven Jans wod'n uut de käärkeroad 'ezet. Mär op de ächtergrond bleef he toch nog lange tied een stevege vinger in de käärkeleke pap hol'n.

Dät de ofgescheidenen vake op boerderiën bie mekare kwaam'n um te käärk'n, had niet allenig een leerstellege ächtergrond. De mensen woon'n in de boer'ngemeenschap'm vake vere van de käärke en vegèèt niet dät ze doar in die tied meestal loop'ns noa toe mossen. De gemeenschap van Tonger'n is hiervan een heel goed veurbeeld.

Een andere belangrieke oorzaak was dät dominees in de vervulling van eur ambt vake héél lange in een gemeente bleev'm en zodoende een té grote stempel drukk'n op et käärkeleke gebeur'n. Zo was dominee Lohre van 1801 töt 1846 verbund'n aan de gemeente van Vörch'n en was dominee Visch van 1829 töt 1857 predikant in Epe.

Bron:
Alve (Aaltje van Vemde) heeft in bovenstaande tekst (gepubliceerd in *Veluws Nieuws*, maart 1988) gegevens verwerkt uit het boek van ds. Chr. W.J. Teeuwen: *Wegen Gods in Gelre*, 1935 (Kok Kampen).

VERBLIJFPLAATS GEVONDEN

In *Ampt Epe* nummer 165 vroeg ik naar de verblijfplaats van een schilderij. Hierop kwamen reacties van mevrouw Marjolein Menke en de heren Broer, Van Putten en Zevenbergen.
Het blijkt dat de ingekleurde tekening – geen schilderij – in het bezit is van Museum Hagedoorns Plaatse en juist nu op de tentoonstelling 'Dorp Epe en enkele bewoners, een eeuw geleden' werd geëxposeerd! De tekenaar is onbekend, de datering is 'omstreeks 1850'. Hierbij nogmaals de afbeelding, maar nu in kleur. Voor mij een goede leer: voortaan eerst maar eens informeren of het gezochte object niet in het depot van Museum Hagedoorns Plaatse aanwezig is. Degenen die hebben meegewerkt aan de 'opsporing' zeg ik hierbij hartelijk dank.

Jan van Zellem

DE EMSTERHOF: EENS WOONPLEK
van de Veluwse richters (2, slot)

Evert de Jonge

Familie Daendels
Na Hermanna Wilhelmina's overlijden vererfde haar deel van De Emsterhof op haar oudste zoon Anthony Lodewijk Daendels.
Vader Egbert, die eerst kapiteinluitenant in het leger was en later burgemeester van Hattem, trad op als voogd. De familie Daendels had haar wortels in het nabij gelegen schoutambt Heerde. Van dit ambt hadden de Daendels in 1526 de pandbrief van schout verworven. Later werd een lid van het geslacht ook schout van Voorst, waardoor een stevige basis werd gevormd voor een maatschappelijke klim op de ladder. Via de functies van burgemeester van Hattem en rangen in het Staatse leger lukte dit.
Antony Lodewijk diende in het Staatse leger en bracht het tot kapitein in het regiment Oranje Gelderland. Hij huwde juffrouw Arnoldina Hermanna Sloet, dochter van jonker Jan Albert Gabriël Sloet tot Warmelo en juffrouw Adrianana Josina van Haersolte. Hierdoor werd hij verwant aan belangrijke Overijsselse adellijke families.

In het buurboek van Emst en Westendorp staat vermeld dat Antony Lodewijk in 1764 een

overeenkomst aanging met de 'gemene erfgenamen en buren' van deze marke. Het hield in dat het dijkje tussen het Vossenbroek en het Kikkersgat voortaan in gebruik bleef van de eigenaars van het Vossenbroek. Deze dienden het dijkje te onderhouden, maar mochten het ook bepoten. De marke had hier blijkbaar groot belang bij en had dus de handtekening van de belangrijke Daendels nodig.
Opvallend is dat de overeenkomst werd getekend op De Emsterhof op 18 februari 1765. Blijkbaar was Antony Lodewijk op Sint-Petri, de datum dat dienstpersoneel van aanstelling kon veranderen en pachtercontracten afliepen, speciaal naar Emst gekomen om zaken te regelen, zoals de overeenkomst. Als officier verbleef hij in garnizoensplaatsen en woonde in verlofperioden in Hattem; hij zou zelden op De Emsterhof komen.

Om moverende redenen droeg Antony Lodewijk in 1769 De Emsterhof over aan zijn jongere broer Mr. Borchard Johan Daendels, secretaris en burgemeester van Hattem. Deze was getrouwd met Josina Christina Tulleken, dochter van Mr. Andreas, burgemeester van Zutphen, en Anna Maria Altetus. Het echtpaar had een groot gezin: weliswaar stierven er veel kinderen jong, maar er werden er vier volwassen. De jongsten uit het gezin traden in de voetstappen van hun vader en werden student. Een van deze jongens zou echter een andere weg gaan. Als Herman Willem Daendels, patriot, later provinciaal en landelijk bestuurder, zou hij de geschiedenis ingaan.

Confiscatie

In het boek waarin de rechten en plichten van de markegenoten van de buurtschap Emst en Westendorp werden opgetekend, staan ook de namen van de buurrichters, ook wel boerrichters, opgetekend. In 1749 werd Herman Willems van den Emsterhof tot boerrichter aangesteld. Hij bleef dit tot 1751. Herman zal een van de vele opvolgende pachters van De Emsterhof zijn geweest. Voor de familie Daendels was de

hof een soort belegging.
Na het overlijden van Mr. Borchard Johan Daendels verkochten diens erfgenamen in 1798 De Emsterhof aan de (Engelse) kooplieden Pascoe, William Grenfell en George Barclaij, die verwant waren aan de verkoper. Het bezit van de Engelse heren leverde een interessant dossier in het archief op. Want de in 1795 opgerichte Bataafse Republiek raakte in de oorlog tussen Frankrijk en Engeland betrokken. Daarom werd vijandelijk (lees Engels) bezit in beslag genomen. De Emsterhof werd ook geconfisqueerd. Als beheerder en rentmeester over De Emsterhof en bijbehorende boerderij-erf Pijkerensgoed (of De Dood) werd Mr. A. Santbergen uit Zwolle aangesteld. Hij verpachtte alles aan de weduwe Daendels, die een onderpachter in dienst nam: Derk Christiaens, later opgevolgd door Jan Steenbergen. Zo bleef het bezit in zekere zin onder toezicht van de familie.

De onderpachters klaagden echter steen en been, want veel was niet naar hun zin. Daarom volgde op ruime schaal allerlei renovatiewerk. In 1803 werd het raamwerk van De Emsterhof vervangen. De Epenaar Peter Grave, glazenmaker, repareerde de ruiten 'aan de bovenkamers' en bracht nieuw lood 'aan het keukentje en waschhuis' aan. Een enkele ruit kon hij niet meer 'verloijen' en zes ruiten moesten totaal vervangen worden, zo luidde zijn rekening. Ook smid Jan van Lohuizen diende een rekening in: voor het repareren van een deurslot, het aanbrengen van hekkenhaken, een hengsel op een hek en ankers voor de berg. Een flinke smak geld kostte het repareren van de pomp: 30 gulden. En dan te bedenken dat de pachtsom 110 gulden per jaar was.

Wat verdiende een arbeider toen? Gerrit Eijlander timmerde voor circa 1 gulden per dag en rekende voor zijn knecht iets minder. Hij zou jaren geregeld voor dat uurloon werkzaamheden verrichten op De Emsterhof. Niet alleen hij verdiende een boterham, ook de rietdekker kwam er in 1810 aan te pas, toen riet door Hendrik Jans Zwarthof werd geleverd voor 96 gulden en 8 stuivers. Wel zat daar ook riet voor Pijkerenserf bij. Jan Eijkelboom leverde nog meer van de goudgele bossen dakbedekking en declareerde 214 gulden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Mr. Santbergen in 1812 ver-

klaarde nog flink wat geld te goed te hebben van de overheden. Hij had alles uit eigen zak voorgeschoten.

De 19e eeuw in

De al genoemde familie Grenfell, wonende te Londen, en de weduwe van George Barclaij, mevrouw Rebecca Broekhurst, wonende Boxhil Dorking, graafschap Surrey, werden na de Franse tijd weer in hun bezit gesteld. In 1834 besloten zij het goed publiekelijk te laten verkopen. Uit de notariële akte van 12 juni 1834, opgemaakt door de Eperse notaris Van der Feltz, bleek dat de boerderij Emsterhof nog steeds één geheel vormde met het Larysgoed, dat toen Pijkerensgoed of De Dood heette. Een goede verklaring voor de laatste naam is niet te geven; was er wellicht enkele malen veepest geweest?

Uit de omschrijving bleek dat De Emsterhof bestond uit een huis, schuur, berg en een hof of tuin en akkers, plaatselijk (kadastraal) bekend sectie M 59, 122 en verder (huis: M 127). De totale grootte was 28 bunders, 19 roeden en 80 ellen (bijna 29 hectare). De Eperse koopman Pieter Louis Berkhoff had er wel oren naar en zette in op 6300 gulden wat na andere biedingen verhoogd werd tot 7000 gulden. Daar bleef het bij. Ontevreden over het bod brak de volmacht van de verkopers, wethouder W.C. van Braam te Hattem, de veiling af.

De Emsterhof bleef in de familie, want nog hetzelfde jaar kocht het echtpaar William Grenfell, rentenier (zoon van William Grenfell en Francy Barclaij), en Josina Maria Christina Daendels, wonende op Huize Bonenburg te Heerde, de twee boerderijen. Het echtpaar moest voor de aankoop een som van 12.273 gulden neertellen en bovendien jaarlijks 18 garven rogge aan de koster van Epe en 20 kop keurhaver aan de Dijkstoel van Veluwe afdragen, al hoorden wel twee stoelen in de NH-kerk van Epe en een deel van het Hardenbergsbosje bij de koop.

De familie Grenfell woonde niet op De Emsterhof. Blijkbaar waren zij zelfs het platteland zat, want in 1852 vestigden zij zich op het voor hen gebouwde Huis De Hezenberg vlak buiten Hattem. Daar woonde meer familie van het echtpaar, onder andere de neven Daendels op Huize IJsselvliet. Al in 1857 overleed William Grenfell en twee jaar later Josina. De Hezenberg, maar ook De Emsterhof, vererfde op hun twee kinderen William en Juminie Elisabeth Henriëtte.

Van Westerveld

Het tijdperk Daendels-Grenfell liep ten einde. Zeven jaar na de dood van zijn moeder verkocht William Grenfell zijn Emster bezittingen. De Epenaar Jan Vosselman Bosch meende een goede slag te slaan door het te kopen voor zijn dochter. In 1867 droeg hij het over aan zijn schoonzoon Reinder van Westerveld, landbouwer te Epe. Diens nakomelingen zouden meer dan honderd jaar op De Emsterhof boeren.

Reinder was de oudste zoon van het echtpaar Jan van Westerveld en Janna Krijgsman en in 1832 in Epe geboren. Toen zijn vader in 1860 overleed, nam hij eerst de boerderij van vader over. In 1866 trouwde hij met de negen jaar jongere Gerritje (Vosselman) Bosch. Zij zouden zich na de aankoop op De Emsterhof vestigen en kregen twee kinderen: Jan, geboren 1867, en Willem Jan, geboren 1875.

De Emsterhof werd in die jaren meerdere malen omgenummerd. Aanvankelijk kreeg het nummer Emst 428, en daarna achtereenvolgens Zuuk 366, E 714, E 754, B 317, D 256 en tot slot F 118.

Reinder overleed in 1908. De jongste zoon, Willem Jan, nam de boerderij over en trouwde met Neeltje Bibo, geboren Epe, 1880. Het echtpaar bleef echter kinderloos. Ondertussen had zijn oudere broer Jan, getrouwd met Johanna Brummel, zich gevestigd aan de andere kant van de spoorlijn in een nieuw gebouwde boerderij. Dit huis genummerd E 754I, later B 316, D 257 en tenslotte F 119, werd ook wel met een weinig gebruikte naam aangeduid: 'De nieuwe Emsterhof'.

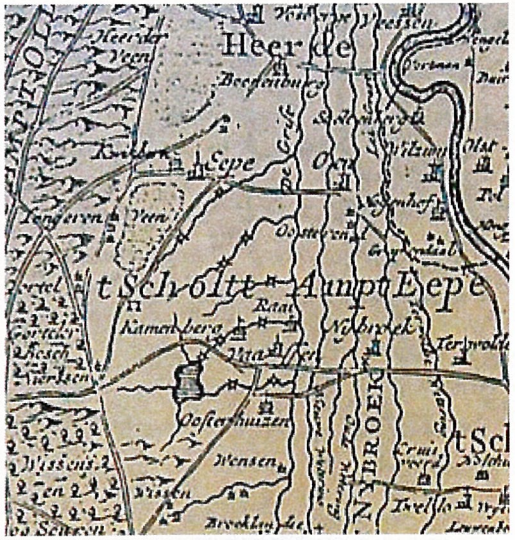

Het schoutambt Epe, 18e eeuw (detail uit de kaart van de Veluwe, uitgegeven door I. Tirion)

Jan en Johanna kregen twee zonen: Reinder Lambertus, geboren 1904, en Johan Gerrit, geboren 1905. De oudste zoon kwam wegens omstandigheden als peuter bij zijn grootouders in De Emsterhof wonen. Na het overlijden van grootvader Reinder bleef hij bij grootmoeder Gerritje Bosch, die na de dood van haar man een eigen gedeelte van de boerderij bewoonde.
Reinder Lambertus huwde met Johanna van Laar: zij woonden F 118, een deel van het huis, en kregen twee kinderen: Jan, geboren 1934, en Neeltje, geboren 1938. De Emsterhof vererfde van Reinder en Gerritje Bosch op de jongste zoon Willem Jan en na diens dood vererfde zijn deel op neef Reinder Lambertus en vervolgens op diens twee kinderen. Neeltje verkocht het door haar geërfde deel aan haar broer Jan, die later ook het (tijdelijk) afgesplitste deel -nog in bezit van Neeltje Bibo, zijn aangehuwde tante- erfde. Zo was het geheel weer in één hand.
De familie Westerveld boerde tot 1999 op De Emsterhof. In 2000 werd de hof verkocht, waarna het geheel werd gerenoveerd.

'Den hoff toe Empss' staat anno 2005 te pronken als vanouds; het heeft de tand des tijds doorstaan en zal nog lang na ons schitteren.

Bronnen:
Nederlandsche Leeuw, jrg. 1943 en 1962
Gelders Archief:
-Bataafs-Frans archief, inv.nr. 4784
-Archief Leenkamer Putten
-Collectie Muschart, deel 23
-Huisarchief Tongeren
-Civ. Proc. Hof, invnr. 5387 (proces 1657 nr. 43)
Streekarchief Noord-Veluwe, standplaats Epe:
-Archief notaris Van der Feltz, invnr. 723, akten 54, 56 en 70
-Bevolkingsregisters
-Kadaster
Gesprekken met de heer J. van Westerveld ('Kleine Jan'), familie Bokma

Literatuur:
W.F.M. Ahoud, 'De oudste generaties van enkele geslachten Van Wijck in de Betuwe' in: *Genealogische bladen*, deel 4 (Arnhem 1997) 108-151
H. Brom, *Oorkondenboek Sticht Utrecht*
K. Heringa, *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, deel II (Den Haag 1940)

HISTORISCH GRONDGEBRUIK in de gemeente Epe (1)

Een studie van Peter Stork, gepubliceerd in 2002 en door hem geactualiseerd

I. Inleiding

Begin 2000 keurde de Europese Unie een aanvraag goed ten behoeve van de wederzijdse uitwisseling van kennis en ervaring op het gebied van het beheer van natuurparken in Europa. Een project met een looptijd van twee jaar. Participanten daarin waren Wales, België, Hongarije en Nederland (Veluwe).
Dit project sloot goed aan bij het Gelders beleidsplan Veluwe 2010, waarbinnen een van de projecten de titel heeft 'Samenwerking Europese Parken'.

Om inhoud te geven aan de Gelderse participatie, is ook de keus gevallen op de gemeente Epe.
Het grondgebied van deze gemeente kent zeer gevarieerde mogelijkheden voor landschapsbeleving, voor zowel de jaarlijks grote aantallen toeristen als voor de lokale en regionale bevolking.

Bovendien waren er in het begin van deze eeuw enerzijds een aantal initiatieven van onder op in de gemeente Epe, zoals heidebeheer via schapenbeweiding, de productie van streekeigen producten zoals graan, brood, bier, lamsvlees en zuivel en de herbouw van een windmolen, anderzijds een aantal ontwikkelingen die om beleid vroegen, waaronder grootschalige natuurontwikkeling en het herstel van vroeger aangelegde bekenstelsels.

Om organisatorische redenen is ervoor gekozen de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken een plan van aanpak te laten opstellen. Dit plan is ter goedkeuring aan het College van Gedeputeerde Staten van Gelderland voorgelegd en in 2001 goedgekeurd, waarna met de studie is begonnen. Deze studie heeft geresulteerd in het rapport *Historisch grondgebruik in de gemeente Epe*. De uitkomsten van de studie zijn in december 2002 voorgelegd aan de Europese Commissie en aan het gemeentebestuur van Epe. In 2003 heeft het provinciale bestuur aan alle Veluwse gemeenten een exemplaar van het rapport toegestuurd.
Het bestuur van Ampt Epe vindt het belangrijk dat de inhoud van het rapport bredere bekendheid krijgt en heeft verzocht in een aantal artikelen de inhoud van het rapport, waar nodig geactualiseerd, te publiceren. Dit temeer omdat de oorspronkelijke oplage beperkt was.
Het rapport gaat in op:
- de vorming van de Veluwe als oorspronkelijk landschap;
- de archeologische betekenis van het Eper grondgebied;
- de Romeinse tijd;
- de Frankische tijd;
- de latere middeleeuwen;
- de invloed van de rivier de IJssel;
- de geschiedenis van de sprengen en beken en de watermolens;
- de ontwikkeling van de landbouw;
- de herbebossing;
- de ontwikkeling van de dorpen;
- de voorzieningen voor openluchtrecreatie en toerisme;
- het voorkomen van grote zoogdieren;
- de ontwikkeling van verkeer en vervoer;
- Conclusies en aanbevelingen.

In verband met het internationale karakter van het tijdelijk samenwerkingsverband in Europa is de algemene geschiedenis wat uitvoeriger (maar compact) weergegeven dan voor onze regio noodzakelijk zou zijn.
Het bij het rapport behorende kaartmateriaal is te raadplegen bij de streekarchivaris in het gemeentehuis in Epe.

2. Geomorfologie

De ontstaansgeschiedenis van de aarde wordt verdeeld in vier grote perioden: Primair tot en met Quartair. Deze laatste periode wordt onderverdeeld in Pleistoceen, lopend van meer dan 1 miljoen jaar geleden tot 10.000 jaar geleden, en Holoceen vanaf dat tijdstip.

In het Pleistoceen hebben onder meer ijstijden (glacialen) plaats gehad. De voorlaatste ijstijd had de naam Saaliën en duurde van 370.000 tot 130.000 v. Chr.

De Veluwe staat van oudsher bekend als een reliëfrijk deel van ons, over het algemeen vlakke, land. Wat is de oorzaak daarvan?
Oorspronkelijk is door diverse toenmalige rivieren in de noordwest delta van Europa grind, zand en klei afgezet tot aan de Doggersbank.
In de Saale IJstijd, meer dan 130.000 jaar geleden, daalde de zeespiegel omdat veel water in ijs werd omgezet en de rivierdalen sleten uit. De opbouw van zo'n ijskap nam vele tienduizenden jaren in beslag, het afsmelten 10 à 15.000 jaar. We spreken dus over zeer lange perioden waarbij de vorst soms wel 100 meter diep in de bodem zat en de klimaatzones sterk wisselden in noordzuidrichting.
De poolkap breidde zich uit en ijslobben schoven bij voorkeur lage rivierdalen in, die geërodeerd waren ten gevolge van de lage zeespiegel tot vele tientallen meters onder het huidige zeeniveau. Dit was ook het geval tus-

sen de huidige Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, en tevens tussen de Veluwe en de Lemelerberg en Holterberg: de Sallandse heuvels.
Door de kracht van de ijsmassa's, die hier en daar wel tot 300 meter dik waren, werden de aanwezige bodemmaterialen opgestuwd en werd vorm gegeven aan het reliefrijke gebied Veluwe. De bekkens werden in het interglaciaal opgevuld met nieuwe rivierafzettingen.

Na de voorlaatste ijstijd zagen Rijn en zee kans de IJsselvallei te vullen met sedimenten. Dit dal verlandde en er ontstond een landschap van moerassen, poelen, venen en bossen. Tijdens de periode vóór en in de laatste ijstijd (het Weichseliën) van 120.000 jaar geleden tot 10.000 jaar geleden, kreeg de Veluwe onder invloed van het toen heersende klimaat een meer definitieve vorm.

Door het smeltende ijs gleed langs de randen van de stuwwallen materiaal af, smeltwaterafzettingen genoemd. Dit veroorzaakte zowel ruggen als dalen in het landschap. In de periode daarna heerste hier tot ongeveer 9000 v. Chr. periodiek een toendraklimaat met schaarse vegetatie. De westenwind had vrij spel, wat weer leidde tot afzetting van dekzanden over de ruggen en dalen.
Na het Weichseliën zocht de Rijn zijn weg naar het westen. De IJssel kreeg een regionale functie met ondermeer de Oude IJssel als toevoer. Zodoende werd de Zuiderzee niet met rijnsedimenten gevuld. In 6000 v. Chr. was het zeeniveau nog zo'n 15 meter onder het huidige niveau.
Na het terugtreden van het ijs is het klimaat hier warmer geworden en werd Noordwest-Europa begroeid met bomen.

Als gevolg van de formaties uit de ijstijden en het daarop volgende Holoceen komen in de gemeente Epe in hoofdzaak drie landschapstypen voor:
- gestuwd preglaciaal landschap, de stuwwallen en uitgeschuurde laagten;
- dekzand, windafzettingen tegen de stuwwallen en in de bekkens;
- rivierafzettingen, die dekzanden gedeeltelijk bedekken.

In de laagste delen heeft veenvorming plaatsgehad.

(Wordt vervolgd)

WINTERLEZING AMPT EPE

Eef Brummel

Op dinsdag 26 februari vond in de Brinkzaal van de Hammershoek de traditionele winterlezing plaats van Ampt Epe. De lezing werd verzorgd door Jacques Meijer van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken.

Egelbeek bij Kouwenaarsweg

De oorsprong
In zijn buitengewoon interessante betoog schetste Jacques het ontstaan van het in Nederland unieke bekenstelsel op de Oost-Veluwe, vanuit de voorlaatste glaciale periode (de ijstijd) tot aan de tijd waarop, uit economische motieven, het gegraven sprengenstelsel ontstond. Dit sprengenstelsel diende om voldoende vermogen in de vorm van wateraanvoer te verkrijgen om de vele watermolens aan te drijven, die inmiddels waren ontstaan. Alleen al in de gemeente Epe waren dat er in de achttiende eeuw meer dan 150.

Opkomst van de papierindustrie
In die periode waren het in Vaassen met name de Van Isendoorns, de familie die kasteel De Cannenburch bewoonde en in het bezit was van verreweg de meeste watermolens. Dit was hun belangrijkste bron van inkomsten.
In de meeste watermolens werd papier vervaardigd, met name na 1585. Toen viel namelijk, gedurende de Tachtigjarige oorlog, Antwerpen -centrum van de papiervoorziening- in handen van de Spanjaarden, wat het einde betekende van de papierindustrie aldaar.

Vanwege het schone water van de Veluwse beken, een eerste vereiste bij de papierfabricage, werd de papiervervaardiging op de Oost-Veluwe, economisch gezien, buitengewoon belangrijk.

De koperindustrie
Maar ook een aantal kopermolens zorgde voor een lange periode van economische bedrijvigheid. De bekende Kopermolen in Zuuk is hiervan heden ten dage nog een sprekend voorbeeld.
Als grondstof werd zogenaamd schrootkoper gebruikt (vaak afkomstig uit de grote steden). Dit werd omgesmolten en verwerkt tot platen, waaruit in veel gevallen munten werden geslagen.

Het einde van de papierproductie
Op het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw begon de papierindustrie geleidelijk aan haar economische betekenis te verliezen. Veel watermolens werden omgebouwd tot wasserijen. Hiervan zijn er tot op de dag van vandaag nog een aantal werkzaam (o.a. v/h Jaspers en Van Delden in Vaassen en de bekende v/h Stoom- en Wasserij in Epe). Deze worden echter al lang niet meer aangedreven door waterkracht, sinds aanvankelijk de stoom en heden ten dage de elektriciteit voor de aandrijving zorgt.

De teloorgang van het beken- en sprengenstelsel
Toen de beken economisch nog van betekenis waren, werden deze goed en periodiek onderhouden door mensen die in dienst waren van de watermolens en later van de wasserijen. Toen men echter niet meer afhankelijk was van waterkracht, ging het met het onderhoud van de beken, en met name van de sprengen, snel bergafwaarts. Dat was dan ook aanleiding tot de oprichting van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. De Stichting legt zich daarbij met name toe op het in de oorspronkelijke staat terugbrengen van oude en bestaande beeklopen en sprengen. Hierbij is het ook belangrijk dat eveneens de (vaak unieke) flora, waar mogelijk, weer terugkomt.

Ook het Waterschap houdt zich met de waterhuishouding van sprengen en beken bezig, maar vanuit een heel ander perspectief. Hierbij speelt, in verband met o.a. de waterwinning, het grondwaterpeil een belangrijke rol. Bij herstel en restauratie

wordt vaak te weinig rekening gehouden met bijvoorbeeld oorspronkelijk aangebrachte beschoeiingen, waarvan de resten worden weggehaald zonder deze te vervangen. Hierdoor ontstaat dan in veel gevallen een verzanding van de beekloop, die beslist niet nodig zou zijn geweest

Na zijn dankwoord aan de heer Meijer na afloop van deze door vele belangstellenden bezochte lezing deelde Evert de Jonge mede dat er als verlengstuk van deze lezing op 31 mei a.s. een excursie plaatsvindt langs Vaassense beken en sprengen, waarvoor alle aanwezigen (maar ook niet-aanwezigen!) van harte worden uitgenodigd. (Zie blz. 3 voor details)

EEN HARTELIJK WELKOM VOOR ONZE NIEUWE LEDEN

A.A. Berkhoff/Epe; J.E.C. Borgers/Epe; C. Endendijk/Epe; B. Essenburg/Genève; Hagedoorns Plaatse/Epe; W. Jalving/Epe; T. de Jong/'s-Gravenhage; M.D. van Kessel/Emst; J. Kluin/Oene; mw. M. Leeuwe/Epe; C.B.M. van der Meer/Epe; J.M. Mölder/Epe; mw. W. van Moorst/Epe; J. Nip/Epe; notariskantoor Wassink & Vermeulen/Epe (500e lid); J. Pannekoek/Epe; H. Pleiter/Epe; T.J. Reurink/Epe; J. Schetters/Oene; H. Slijkhuis/Epe; E. Slotboom/Oene; W.B. Sterken/Epe; F. Verboom/Oene; mw. M. de Vries/Epe; M. Weggemans/Vaassen; G. van de Wetering/Oene; mw. E. Zijlstra/Welsum

HET KERKORGEL VAN DE H. MARTINUSKERK TE VAASSEN

Wim van 't Einde

Het kerkorgel van de H. Martinus Parochie te Vaassen is rond 1870 gebouwd door de beroemde orgelbouwers Maarschalkerweerd & Zoon uit Utrecht en is sindsdien enkele malen vernieuwd. Het is in de toren van de kerk, boven de ingang van de kerk gebouwd en heeft aan de kant van het schip van de kerk een ruim balkon. Het orgel is een mooi stukje plaatselijke kerkelijke cultuur dat voor velen verborgen blijft. Een goede reden om er in *Ampt Epe* aandacht aan te besteden.

Een aantal pijpen in een orgel

Een klein stukje van de geschiedenis van het orgel

Het oorspronkelijke orgel werd geschonken door de toenmalige bewoonster van de Cannenburgh, Charlotte, jonkvrouw douarière d' Isendoorn à Blois, geboren Van Oldeneel tot Oldenzeel. Het orgel werd in 1878 geplaatst in de toenmalige roomskatholieke 'Waterstaatskerk'.

Een kleine inleiding over het instrument kerkorgel

Een kerkorgel is een instrument dat bestaat uit een groot aantal pijpen, elk met een eigen lengte. Deze lengte wordt gemeten in voeten. De pijpen staan in groepen (registers) in het orgel en die registers hebben elk hun eigen eigenschappen. De combinatie van de registers van een orgel wordt de **dispositie** van het orgel genoemd. Elk register heeft een eigen naam, waarbij tevens de lengte van de basispijp wordt aangegeven. Zo is Octaaffluit 4' een register waarvan de basispijp een lengte heeft van 4 voeten. Het wordt Octaaffluit genoemd, omdat het acht tonen hoger klinkt dan 8-voetsregisters.

De pijpen worden op een houtenbak (de windlade) geplaatst waardoor ze de orgelwind aangevoerd krijgen. Door het verschuiven van houten latten (slepen) kunnen registers aan en uit worden gezet. Dit gebeurt door de gaten van de sleep te verschuiven ten opzichte van de gaten in de lade.

Wanneer het orgel wordt bespeeld, dan worden kleine ventielen in de windlade geopend, waardoor de pijpen voor de desbetreffende toon wind krijgen en gaan klinken. Het mechaniek dat de beweging van de toetsen overbrengt naar de ventielen wordt de **tractuur** van het orgel genoemd.

Het orgel van de H. Martinuskerk heeft twee toetsenborden (manualen) en een pedaal. Voor het pedaal zijn echter geen afzonderlijke pijpen beschikbaar. Dit is opgelost door de toetsen van het pedaal te koppelen met de toetsen van een van de manualen, daarom heet het een aangehangen pedaal. Ook de beide manualen kunnen met het zogenoemde manuaalkoppel met elkaar worden verbonden. Daardoor kan de organist dus gebruik maken van de registers van beide manualen tegelijk.

De bouwer en de basis van het orgel

Het bijzondere van het orgel is dat Maarschalkerweerd het vak leerde van de eveneens bekende orgelbouwer Bätz te Utrecht. Ondanks de Duitse invloed in de orgels van Bätz heeft het orgel in Vaassen een duidelijk Franse traditie en sfeer. Deze Franse stijl werd in Nederland geïntroduceerd door de Parijse orgelbouwer Aristide Cavaillé-Coll. De invloed van de Parijse orgelbouwer op het orgel blijkt uit het volledig overblazend fluitenkoor van 8', 4' en 2', zoals op zijn 'Clavier de Récit expressif', respectievelijk Harmoniekfluit 8', Octaaffluit 4' en Octaaf 2'. In die tijd was een dergelijk onderdeel van de dispositie in Nederland niet gebruikelijk.

Wijzigingen aan het orgel

Nadat het orgel in 1878 door Maarschalkerweerd & Zoon werd geplaatst, zijn er enkele

wijzigingen op het orgel aangebracht. Een eerste grote verandering vond plaats, toen de huidige kerk in 1917 werd gebouwd. Voor de afbraak van de oude Waterstaatskerk in 1916 werd het orgel in de houten noodkerk, die naast de kerk was gebouwd, geplaatst. Nadat de huidige kerk gereed was, werd het orgel daarnaar overgeplaatst.
Rond 1954 werd de toestand van het orgel steeds slechter. Het werd grondig nagezien en de dispositie werd veranderd. Het onderhoud van het orgel bleef echter slecht en het orgel werd uiteindelijk onbespeelbaar.
In 1973 voerde een specialist in historische orgels, J.J. van der Harst, een uitvoerig onderzoek uit. Hij was ondanks de slechte staat van het orgel enthousiast over de artistieke en historische betekenis ervan. Het orgel werd daarna volledig uit elkaar gehaald en grondig nagezien. De orgelkas werd door enkele kerkelijke vrijwilligers (koorleden) gerestaureerd. Hierbij werden de ornamenten weer op het voorfront aangebracht. Op 15 september 1974 kon het orgel weer in gebruik worden genomen.
Op 2 december 1994 werd het orgel op verzoek van het parochiebestuur opnieuw onderzocht, ditmaal door de heer Jos Laus, adviseur van de Katholieke Klokken- en Orgelraad. Tevens werd bij de gemeente Epe een aanvraag ingediend om het orgel op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen.

De dispositie van het orgel
Het huidige orgel is door de firma Adema in 1974 gerestaureerd. De huidige dispositie van het orgel is als volgt:

Hoofdmanuaal

Bourdon	16 vt
Prestant	8 vt
Harmoniekfluit	8 vt
Prestant	4 vt
Octaaffluit	4 vt
Quint	3 vt
Octaaf (overblazend)	2 vt
Trompet	8 vt

Manuaal II

Gamba	8 vt
Holpijp	8 vt
Salicet	4 vt
Roerfluit	4 vt
Woudfluit	2 vt

Het orgel bevat dus 13 sprekende registers verdeeld over twee klavieren, met ieder 54 tonen. Het orgel bestaat uit sleepladen met een mechanische tractuur. Het aan het hoofdmanuaal aangehangen pedaal bestaat uit 27 toetsen. Als laatste heeft het orgel een klavier- of manuaalkoppel en een ventiel.

Wilt u het orgel eens horen?
Uiteraard kunt u naar een mis gaan in de kerk, maar er is binnenkort ook een andere mogelijkheid. Op zaterdag 24 mei wordt in Vaassen weer een orgelwandelconcert georganiseerd, dat om 13.30 uur begint bij het orgel van de H. Martinusparochie. Na het concert op het orgel van de parochie vertrekt iedereen naar de Tabernakelkerk voor het vervolg van het concert.
Het geheel eindigt in de Vaassense Dorpskerk. Rond 17.00 uur is het wandelconcert afgelopen.

De drie concerten duren elk ongeveer drie kwartier en worden verzorgd door twee organisten: Christine Kamp en Gerrie Meijers. Het belooft een prachtig concert te worden waarin ook veel vierhandige stukken zullen worden gespeeld. De kosten voor de drie concerten samen zijn € 10. Het is ook mogelijk minder concerten te bezoeken: u betaalt dan € 7,50 voor twee concerten of € 5 voor één concert.

Voor meer informatie over het orgelwandelconcert kunt u contact opnemen met Mart Lookman, telefoon 0578 - 61 46 38.

HARTELIJK DANK VOOR UW HULP!

In het nummer van december 2007 plaatsten wij een foto van leerlingen en leerkrachten van de School met de Bijbel te Epe (1941).
Dank zij de heer Zantinge weten wij inmiddels alle namen. Wij hopen de foto in ons volgende (juni-)nummer te plaatsen, met alle namen.
Bedankt, mijnheer Zantinge!!

KERKDRACHT OP DE NOORD-VELUWE

De jaarlijkse klederdrachttentoonstelling in het Veluws Streekmuseum Hagedoorns Plaatse heeft dit jaar als thema 'Altijd is Kortjakje ziek... 100 jaar kerkdracht op de Veluwe'. De tentoonstelling is te zien van 1 april tot en met 31 december 2008.

Het gaat hier om kleedgedrag bij de kerkgang zowel op zondagen als op bijdagen, bij doop, huwelijk of in tijden van rouw. Een belangrijk element in bijvoorbeeld de rouwverwerking na het overlijden van een familielid was het tonen van die rouw in de kleur van kleding en accessoires.
In de christelijke cultuur van de vroege middeleeuwen was wit het symbool van zuiverheid en reinheid, de kleur waarmee je uiting gaf aan je droefenis na het overlijden van een dierbare. Onder invloed van de 'zwarte monniken', de latere benedictijnen, werd zwart de rouwkleur als teken van zonde en verlatenheid van de ziel.

Na circa 1800 werd een steeds langere periode van rouw aangenomen, waardoor veel vrouwen niet meer uit de rouw raakten doordat steeds weer een familielid overleed. Bij lichte rouw was de knipmuts van tule gemaakt. De plooimutsen van het opknappersgoed (ook wel genoemd door-de-weekse dracht of visitedracht) kregen bij lichte rouw een tulen bovenstukje. De sieraden werden eveneens aangepast.
In de collectie doopkleding zijn te zien de typisch witte doopjurken van de N.O.-Veluwe en de blauwe doopjurkjes van de N.W.-Veluwe met bijpassende doopmutsjes.

Naast kleding kunt u verschillende soorten bijbels, het liturgisch vaatwerk uit de periode 1642-1892 en andere kerkelijke voorwerpen bekijken.

INHOUDSOPGAVE

Een terug- en een vooruitblik - *Evert de Jonge* 1

Mededelingen en agenda 2

Ter nagedachtenis aan Bertus van den Bremen - *Jan Kreffer* 4

De zoon van een timmerman - *Bertus van den Bremen* 6

Veurjoar - *Lijda van den Bremen-Jonker* 8

De Oener kerkgeschiedenis (8), Pachtersperikelen rondom de Hof van S. Marie - *Jan de Graaf* 9

Ampt Epe werkt(e) mee aan Kloostertocht 13

Herdenkingsvaas van Elisabeth Post in de Grote Kerk te Epe *Dianne Hamer* 14

Straten in Vaassen: Mr. A.R.P. Meesstraat - *Freek Bomhof* 18

Uit het leven van Teunis van Lohuizen, (3) Dwalen om de kerk *Willy Smit-Buit* 20

500e lid Ampt Epe - *Wim van 't Einde* 28

Kerk en kunst, de geschiedenis van de inrichting van de Grote Kerk te Epe, IIB. Van 1800 tot heden (1) - *Jan van Zellem* 30

Aanvulling ULO-foto 1946 - *Jan Stel* 39

An de kante van 't kärrespoor / Zuuver in de leer (slot) - *Alve* 40

Verblijfplaats gevonden 42

De Emsterhof: eens woonplek van de Veluwse richters (2, slot) *Evert de Jonge* 43

Historisch grondgebruik in de gemeente Epe (1) - *Peter Stork* 49

Winterlezing Ampt Epe - *Eef Brummel* 53

Een hartelijk welkom voor onze nieuwe leden 55

Het kerkorgel van de H. Martinuskerk van Vaassen - *Wim van 't Einde* 56

Hartelijk dank! (n.a.v. oproep foto School met de Bijbel te Epe, 1941) 59

Kerkdracht op de Noord-Veluwe (tentoonstelling Hagedoorns Plaatse) 60